

ФОНДАЦИЯ „ФРИДРИХ ЕБЕРТ“
ИНСТИТУТ ЗА ПОЛИТИЧЕСКИ
И ПРАВНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Bulgaria 1998:
cennosti i obščestveno
mnenie

БЪЛГАРИЯ 1998: ЦЕННОСТИ И ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ

Săstav. i naučna red. :

Съставители и научна редакция
проф. д-р Георги Карасимеонов
проф. д-р Емил Константинов

georgi karasimeonov

ГорексПрес
София, 1999

A 99 - 01793

*Книгата излиза със съдействието
на Фондация „Фридрих Еберт“*

© Фондация „Фридрих Еберт“, 1999
© Г. Карасимеонов, Е. Константинов, 1999
© ИК ГорексПрес, 1999

ISBN 954-616-036-9

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Сборникът съдържа докладите от проведения на 27 и 28 ноември 1998 г. семинар, организиран от Института за политически и правни изследвания и Фондация „Фридрих Еберт“. Те са посветени на една актуална, но сравнителна по-слабо изследвана в България тематика. Тя е свързана с промените в ценностите на българите в периода след 1989 г. – период на ускорени и стресови обществени трансформации.

Радикалните политически, икономически и социални промени не можеха да не предизвикат и резки изменения в нагласите на хората, излизайщи от период на господство на един политически режим, отричащ демократичните ценности, човешките права и свободи и интегриран в една световна система, коренно различна от общността на демократичните държави. Последните 10 години бяха не само период на резки промени, но и на неочаквани сривове в материалния живот и социалния статус на повечето българи. Те се сблъскаха с нов тип политически и икономически субекти. Всичко това предизвика хаос и объркване сред мнозинството от гражданите. Затова, дори и 10 години след промените, едва ли могат да се очертаят някакви трайни промени в общественото съзнание, които да открийт една по-далечна перспектива. Все още това е едно преходно съзнание, продукт на една преходна социално-икономическа система, на една неконсолидирана демократична система, която търси своето място в новата структура на взаимоотношения между държавите в света.

Именно тази преходна ситуация в общественото съзнание, в нагласите на хората, се проявява различните социални групи по различен начин. Особено драстични са разликите между по-възрастното поколение и младата генерация, която през последните години възприема по коренно различен начин новата обстановка. За повечето от по-възрастните, новите реалности на прехода към пазарна икономика предизвикват объркване, включително и съпротива. По-младите се отличават с желанието си за адаптация към една реалност, където по-добре ще реализират своите професионални качества. Същевременно обаче, това тяхно очакване се сблъсква с разочарованието от бавния темп на реформите.

Затова и често сред тях се наблюдава стремеж за търсене на реализация извън пределите на България.

Тези само накратко маркирани аспекти в общественото съзнание се изследват подробно, с едни или други детайли, от включените в сборника автори. Част от тях разглеждат еволюцията на ценностите в по-широк аспект (Асен Йосифов). Други, както Лилия Димова, се спират на конкретни проблеми – в случая – промените в съзнанието на българката. Трети акцентират на влиянието на медиите и въздействието им върху общественото съзнание (Румен Димитров и Здравко Райков). Група автори разглеждат някои аспекти от еволюцията на правното съзнание (Валентин Георгиев, Емил Константинов, Иво Христов). Отделни теми са посветени на очакванията на българите за тяхното бъдеще (Георги Карасимеонов) и анализа на политическите ценности в съвременното българско общество (Блага Благоева и Йонко Йотов).

Стойността на изследванията в сборника се обуславя и от факта, че повечето от тях са подкрепени с конкретни емпирични изследвания, при това – най-нови. Те са особено ценни при представянето на някои теоритични тези и определени прогнози за близкото бъдеще.

Съдържащите се в докладите изводи имат непосредствена практическа стойност. Не е възможно да се чертаят стратегическите жалони на българската политика през следващите години и десетилетия, без да се стъпи здраво върху еволюцията на ценностите и общественото мнение в България. Политика, която не се съобразява с тези реалности, рискува да се откъсне от обществените настроения и в перспектива да загуби подкрепата на различните социални групи в обществото.

Ние се надяваме, че публикуването на сборника ще допринесе за една по-голяма стабилност и реалистичност в българската политика и в процеса на осъществяването на онези глобални реформи, които трябва окончателно да консолидират българската демокрация.

Михаел Вайхерт
Ръководител на
Регионално бюро
на Фондация
„Фридрих Еберт“ – София

Проф. д-р Георги Карасимеонов
Проф. д-р Емил Константинов
Институт за политически
и правни изследвания

МОДИФИКАЦИЯ НА ЦЕННОСТИТЕ И ДИНАМИКА НА ОБЩЕСТВЕННОТО МНЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА 1997-1998 Г.

Асен Йосифов

Проблемът за ценностите винаги е вълнувал човешката мисъл. Аксиологическото ядро, което споделят по-голямата част от членовете на обществото е в основата на всеки що годе сериозен опит за научно обяснение на индивидуалното и групово човешко поведение, на неговата мотивация, неговата устойчивост и предвидимост. Практически няма клон на модерната хуманитаристика, който да не засяга и да не интерпретира проблема за йерархията и динамиката на човешките ценности. Дори такива ултрамодерни раздели на социалното познание, като политология или теория на организациите опират в основите си до аксеологическия избор и до предварително зададената в човешкото съзнание йерархична матрица, която в голяма степен предопределя този избор.

Цел на този доклад е да направи преглед на основните ценностни модификации, настъпили в масовото съзнание на българина през последните години, да посочи някои причини и следствия от тези модификации и постави тези следствия в контекста на политическото действие. Изводите са илюстрирани с данни от национални представителни проучвания, проведени от НЦИОМ през този период.

Естествено ценностната система на едно общество не може да бъде еднозначно определена (специфика на социалните групи и подгрупи). Това е и първото ограничение. Същевременно тази система е прекалено обширна за да бъде разгледана цялостно. Тук сме избрали показателни примери, за които има убедителни емпирични данни. Независимо от това, остава второто ограничение, продиктувано от известен субективизъм при подбора на определени ценности. Все пак по-нататък ние ще акцентираме главно върху онези ценности, които са претърпели сериозни изменения в съдържанието си или в позицията, която заемат в ценностната йерархия. Напомняме предварително за отдавна известното на науката и принципно възможно разминаване между: първо – познаването на дадена ценност, второ – нейното признаване и валидизиране и трето – индивидуалното ѝ осмисляне и възприемане като критерий на избора и цензур на поведението. Като последна предварителна уговорка ще споменем, че

тук няма да се занимаваме със сложния механизъм за възприемане, предаване и утвърждаване на ценностите. Ценността култура, като всяка друга може да се придобива, в това число и по пътя на обучението. Механизмите обаче са разнообразни и много често се отразяват, най-малкото върху редакцията на ценностното съдържание. (Например майчиното указание към дъщерята: „Внимавай с мъжете!“...“)

Социалната промяна в нашата страна започнала през 1989 г. (и малко преди това) засегна дълбоко и многостранно индивидуалния и обществен живот. Реформата по своята радикалност, принципна насоченост и политически характер на промените представлява социална революция. Революционната промяна естествено (и даже преди всичко) засяга и начина на мислене, менталитета на мнозинството хора, техните ценностни ориентации. Революцията обаче крие и своите рискове. Еуфорията и бързината на промените не позволяват винаги да се следи за позитивната посока. От историята е известно, че всяка революция нанася няколко последователни удара – на талантливите хора, на интелигенцията, на традиционните ценности, на всичко, което пречи на революционерите да постигнат едновременно си цели. Успехът на промяната предполага органично съпричастие на множество хора. Но, тъкмо начинът на мислене на мнозинството има огромна инерция и най-трудно и бавно подлежи на промяна. Това обективно противоречие е главната пречка за преодоляване пред всяка социална реформа. Впрочем, единствената част от пространството, която всеки от нас със сигурност може да промени е между собствените му уши.

За удобство по-нататък ще използваме за критерий степента на промяна в йерархията и наместо традиционното делене на ценности на универсални и инструментални ще разделим условно ценностите на други две групи: група А – ценности, които разко са повишили значението си и група Б – ценности, които са девалвирали.

Група А

1. Парите като ценност в стремежа към материално благополучие
Във всички общества и във всички исторически периоди парите са представлявали определена ценност, но ценност наред с други ценности и в много случаи далеч зад тях. В хода на промените парите изпревариха много ценности и станяха причина за сериозни морални и поведенчески компромиси. Причина за това е отсъствието на разбиране за смисловата натовареност на парите. В нормалните общества парите са всеобщ еквивалент на създадените и предоставени на другите хора блага и привилегии. Майкъл Джексън е мили-

онер, защото носи с песните си удовлетворение и еуфория на милиони тинейджъри. Христо Стоичков е материално преуспял български футболист, защото със спортното си майсторство е доставил радост на милиони почитатели на футболната игра. Италианският фабрикант, наричан от всички „крал на тоалетните чинии“, е приказно богат, защото с производството, което е организирал, е създал уют в множество европейски домове. Продавачът на банани успява да преживее от занаята си, защото създава възможността на съгражданите си да вкусат този плод, купувайки го на съседната улица. И т. н. и т. н. Когато обаче материалният успех няма еквивалент в обществена полза и дори се измерва с обществена вреда (нещо, което се случи многократно у нас, особено в условията на криза) естествено е да се загуби първоначалният смисъл и парите да се превърнат в нещо като ценност сама за себе си. Стана обичайно имажинерно високи суми да се въртят не само в ежедневните разговори, но и в предварително компрометирани житейски планове (виж например невероятния бум в игрите на щастието, или във всевъзможни полумошенически телевизионни лотарии „за един милион“).

В цивилизованите общества е известно, че има редица неща в живота на човека, които в определен смисъл са безценни, не подлежат на покупко-продажба и са далеч преди парите в йерархията на индивидуалното съзнание. („Колко струва една умряла котка?“ питаше в една своя пиеса Тенеси Уилямс). Всеки от нас може с лекота да изброи цяла поредица от такива неща, позовавайки се дори само на опита на семейната, битова и национална традиция. Нещо повече, във всяка система, която работи с нравствени категории и се опитва да идентифицира събитията по координатите добро-зло, честно-нечестно, справедливо-несправедливо, парите и материалното благополучие са виртуално изключени.

Към разглеждания феномен трябва да се прибави и наследеното от тоталитаризма отношение към парите. Като идеологически противник на всякакъв вид бизнес (а това означава и „работа“) тоталитаризмът ни завеща речник, в който парите са всичко друго, само не създадени от човека, от неговите въображение и усилия. Парите за нас са „получени“, „дадени“, „взети назаем“, „откраднати“, „изпросени“, „спечелени“ или „загубени“, но не и „направени“. Терминът „права пари“ и непривичен и практически отсъства от нашето съзнание. Всичко това не намалява ценността в съзнанието на паричната придобивка, а само изкривява нейния смисъл.

Изследванията показват и принципно различие в отношението към парите между различните поколения. Тук нямаме предвид естествена разлика в амбициите и претенциите. Подчертаваме обаче традиционно скептичното отношение на по-възрастното поколение към всеки

материален успех или преуспех и изявения стремеж на младите хора към достойно съществуване и материално благополучие.

2. Социалната подкрепа

За да съществува пълноценно и да удовлетвори стремежа си към реализация, човек има потребност от други хора, от активно общуване с тях. Изборът на кръга за общуване и на изпълнителите на ролите в този кръг, макар и често зависим от обстоятелствата, по същество е ценностен избор. Любовта, приятелският кръг, колегиалното обкръжение, присъстват винаги в ценностната йерархия и взети заедно образуват онази среда на социална подкрепа, която прави потенциално възможна или невъзможна определена поредица от човешки действия. За много голям брой хора по света, в това число и в нашата страна, разкошът, създаден от съответното и подходящо човешко общуване, е единственият истински разкош.

В последните години, както показват данните, се наблюдава истински скок в ценностното значение на социалната подкрепа за индивида. Индивидуалната оценка нараства с 10 до 15 пункта само за 3 години, а мястото в йерархията се покачва значително. Това явление, наблюдавано от почти всички социолози, намира разнотипни обяснения. Най-разпространеното е, че повишаването на значението на тази ценност е своеобразен компенсационен механизъм и спонтанна защитна реакция срещу лавинообразно нарастващите трудности, предизвикани от икономическата криза и рисковете на обществения безпорядък. Човек като че ли е по-склонен да се капсулира в тесния семеен и приятелски кръг. Дори отдавна наблюдаваният от демографите срив в семейните отношения в последните години забавя темповете си на развитие.

3. Информацията и професионализмът

По традиция българинът е любознателен. Собственото образование и това на децата му винаги е представлявало обществена ценност, което е станало първопричина за факта българската система на средно образование да бъде една от най-модерните и успешно работещи в Европа още в началото на века. Тази традиционна ценност обаче в съвременния български светоглед е разширена и модифицирана. В нея се поставят нови акценти и стремежът към широка обща и специална култура се замества от интерес към конкретна и специализирана информация. Точната и богата информация се превръща в своеобразен личностен капитал, който започва да се цени изключително високо. Повишава се и ценностното значение на различните източници и достъпи до такава информация. Съвсем не е случайно, че едва в последните години в обществото се възприе и наложи идеята за инфор-

мационните средства като реална четвърта власт. Сънародниците ни искат да бъдат информирани и са готови на различни жертви в реализацията на този си стремеж. Българинът чете повече (вестници, книги и списания) от европейските си събратя и темповете, с които усвоява например Интернет, са доста по-високи от аналогични периоди в други, в т. ч. и високо развити страни. Ако съществуват някакви пречки в информационните потоци, те са технологични и икономически, а не ценностни или интелектуални.

Особен ракурс в това отношение е специфичният култ към понятието „професионализъм“. Професионализмът се възприема като универсална положителна характеристика и за този термин се поддържа наличието на подходяща информация и уменията да се бори с нея.

Група Б

1. Толерантност versus агресивност

Исторически известна и дори в известен смисъл пословична е българската толерантност. Българинът умее да познава и признава ценностите на другия дори тогава, когато не ги споделя. Изследвания от преди два месеца например показват, че българските младежи са много по-толерантни към инакомислещия, към „другия“ (дори ако този друг е болен от СПИН) от западните си връстници. В национален план съвсем не случайно, че етническият мир в нашата страна е запазен от столетия, а етническите конфликти, доколкото съществуват, са в по-мек и цивилизована форма, от тези в страните, които ни заобикалят. Същото може да се твърди и за формите на проява на силно поляризираното политическо противопоставяне в хода на прехода. В името на социалния мир ексцесите бяха масово и виртуално изключени и в общи линии бяха запазени правилата и цивилизования политически дебат. Българската поговорка е „и вълкът сит, и агнето цяло“; поговорката „не може да се направи омлет, без да се строят яйцата“ е поговорка от други страни и народи. Спонтанната реакция на нашия сънародник е в търсенето на компромиса.

В последните години толерантността като ценност претърпя сериозни модификации. Все по-често сме свидетели на изразяване на крайни становища. В йерархията на ценностите агресивността подскочи с няколко места и вече се възприема, както показват данните, едва ли не като задължително предварително условие на успеха. Дори етническата търпимост бележи спад сред най-многобройната етническа група (българската). Навикът да се използват лактите, независимо от това, дали за място в трамвая или за място в служебната йерархия, се превърна в част от нашето ежедневие. Обществена прак-

тика, при която систематично и постоянно агресивността се възнаграждава, а финесът се наказва, създава поредица от образци, които стабилизират тази тенденция. Вероятно тази промяна има известни обективни основания в онези част от идеологията на реформата, която проповядва човек да разчита на собствените сили и възможности. Сигурно могат да бъдат потърсени и реминисценции и в борбата за оцеляване. Но при всички случаи намирането на точната и разумна мяра в модификацията на тази ценност е далеч от актуалното състояние и заслужава специалното внимание на всички обществени слоеве.

2. Класически демократични ценности

Общо взето изследванията показват отсъствие на устойчив и постоянен демократичен рефлекс в мнозинството от българското население. След първоначалната еуфория от промените, когато митингуващото множество скандираше „демокрация“, „свобода“, „долу член първи“, като че ли настъпи известно стъпсване. Когато промяната се оказа не просто празник, а продължително усилие, първо нещо, което мнозинството е готово да пожертва, са демократичните ценности. На въпроси от типа „трябва ли да се ограничи демокрацията в името на реда и спокойствието“, „какво бихте избрали между свободата на словото и материалното благополучие“, „кое е по-важно от висшия императив и правата на гражданина“, „доколко е съществено за успеха безпрекословното подчинение на държавната и административна власт“ мнозинството категорично отговаря в противоречие на демократичния дух. Особено тревожно е, че това твърдение е валидно в еднаква степен за младото поколение, както за всички останали поколения. Масовата уплаха от нарастващата ентропия в обществото не е достатъчно оправдание за това състояние. Демократичните ценности тепърва трябва да се укрепват в общественото съзнание.

3. Политическо съпричастие

Отношението към политиката и признаването на ценността на политическите организации, техните представители и институции, също бележи сериозна промяна. Очевидно е, че социалната реформа не може да успее без активното съпричастие на огромното множество български граждани. Реформата не се нуждае само от наблюдатели, критици, сторонници или просто „фенове“. Тя се нуждае от радатели. Очевиден е също така отливът на общественото внимание от политическите изяви и трайното спадане на рейтинга на боляшинството политически институции – от съда до Народното събра-

ние. Вероятно представителите на политическата класа също имат вина за това състояние. Но отсъствието на гражданско съпричастие и отвътенната политическа апатия, демонстрирана от 54% от младото поколение, не може да не буди тревога. Следствие от девалвацията на този тип ценности са и честите и невъзможни за друга обстановка и култура поругавания на сгради и символи на политическата и държавна власт. В нормалното общество политиката е своеобразен договор между управляващи и управлявани за общи цели и намерения и за начините, по които те ще се постигат. Не е възможно договърът да се изпълнява ефективно, когато едната страна не се интересува от него. Демокрацията процъфтява под грижите на граждани, които са готови да използват трудно спечелената си свобода за да участват в решаването на обществените проблеми, в т. ч. и да избират свои представители. Демокрацията е институционализирана свобода. Подобно разбиране обаче е все още далеч от масовото съзнание. Периодично проявяваната електорална активност, която въпреки също намалява от едни избори към други, не е достатъчна прова на тази институционализирана свобода.

Списъкът на девалвираните ценности може да бъде продължен. Тук например не обръщаме внимание на резкия спад и забележимата с просто око криза в културното потребление (литература, театър, изобразително изкуство, музика). На мястото на европейските културни награди по книжните щандове властва поредицата „Харлекин“, театрите са празни, а вместо образците на световното киноизкуство, в обръщение са безкрайни холивудски екшъни. Някога тайно харесвахме Битълс, сега явно се харесва чалгата. За какво съзрение, пречистване и пълно сливане с произведението на изкуството (мимезис, катарзис и калокатагезия) може да става дума, когато обект е не Бетховен, а Сашка Васева. Всички тези проблеми изискват самостоятелно обсъждане в друг план.

В заключение ще използваме друг план на социологическа интерпретация на съвременните ценности.

Обществените герои едновременно отразяват и създават социалните норми. Когато посочват сънародниците си, достойни за възхищение, хората избират индивиди, които дават пример и персоналифицират добродетелите, ценени високо от обществото. Това са моделите на които се стремят да подражават, образците с които желаят да се идентифицират. Като изучаваме кои са тези образци, ние получаваме информация за наслагването и приоритетите на масово споделяните ценности. С промяната на образците можем да проследим как се променя обществото.

Опитът на подобни изследвания в други страни показва, че епизодично на преден план излизат модни личности, чиито отделни изя-

ви могат да имат много голям обществен резонанс. За да бъде отделена трайната ценност от мимолетното впечатление, резултатите могат да бъдат коректно интерпретирани едва след няколко последователни изследвания.

Зададен е следния въпрос: „Много хора с дейността и успехите си са заслужили обществено уважение и почит. От кои съвременни българи се възхищавате“. Този въпрос завари неподготвени голяма част от респондентите и почти половината от тях не отговориха на него (по-често отговаряха жените, отколкото мъжете). Останалите посочиха имена (давани са до три отговора), които условно опитахме да разделим впоследствие на основни сфери на обществена изява — политика, изкуство и култура, спорт, бизнес, друга обществена дейност. Опитът ни да обособим сфера „наука“ остана засега неуспешен.

Не са предлагани в отговор никакви имена, не са правени никакви внушения. Въпросът е отворен, като по такъв начин възможността да бъде повлияно на респондента е минимална. Когато се пита нещо подобно, се провокира мисълта за това, кое всъщност е ценно за човек. Набраната информация дава възможност косвено да се съди за промяната в обществените нагласи, а оттам и за промяната в обществото като цяло. Харесвани са личности, образци на социално поведение и образи изградени от масмедияте. Пълният списък на челните десетки и промяната в тях в последните години е даден в приложението.

Процентното разпределение на посочените имена по сфери на дейност е:

Политици	61,3
Дейци на културата и изкуството	17,4
Спортисти	15,8
Дейци на науката	0,8
Личности с локална известност	3,6
Личности известни с благотворителната си дейност	1,1

Възхищението от дадена личност очевидно задоволява потребността от самоидентификация с модел на успеха.

Авторът е Директор на Центъра за изследване на общественото мнение, доцент, д-р по социология

БЪЛГАРИТЕ И ТЯХНОТО БЪДЕЩЕ

Георги Карасимеонов

Сложната ситуация, в която попаднаха българите след 1989 внесе сериозни промени в тяхната ценностната ориентация. Те естествено се проявяват по различен начин сред различните поколения. Най-чувствително те се отразяват върху поколението, което прекара основната част от живота в условията на социалистическа тоталитарен режим. Една част възприе промените твърде мянчително свикнало със сравнителната социалната осигуреност и прокровителството на партията-държава. Друга, макар и страдала при стария режим и прела с надежди новите промени, не може да се освободи от наслението и налагани чрез идеологическата машина на тоталитаризма недемократични ценности. Тяхната антикомунистическа нагласа не е равнозначна на демократичност.

Макар по-младото поколение да е най-„изчистено“ от въздействията на тоталитарната държава, то търси своя път в една крайно неизбистрена социална среда, върху която въздействуват крайно нееднородни политически сили и преходни икономически фактори. Нестабилността в развитието на нова България предизвиква нов тип разочарования сред всички поколения, но особено сред младите, които търсят в други страни възможности за професионална и жизнена реализация.

Тези изводи проличават в редица проучвания на обществените нагласи и ценности. В последващото изложение ще се анализира част от емпиричните данни в проучване в рамките на проект на Програмата за развитие на ООН посветено на очакванията на българите.

Условно наречените „цивилизационни очаквания на българските граждани“ трябва да очертаят ориентацията на българите във външнополитическата среда, да открият с кои държави трябва да се поддържа приоритетни отношения и кой модел политическа система допада най-много на българите.

Отделна група „очаквания“ се съсредоточава върху очакванията на българското население за развитието на страната през следващите години, как и със какви темпове вижда интеграцията в Европейския съюз и НАТО.

Трета група „очаквания“ са свързани с личностните характерис-

тики на българското население, предвид подготовката и ориентацията на страната към интеграцията в споменатите по-горе структури.

На четвърто място, отделна група въпроси търси отговора на българите за техните виждания за препятствията към пълноценното включване на страната в ЕС и други международни институции.

КАТЕГОРИЧНОСТ В ЕВРОПЕЙСКАТА ОРИЕНТАЦИЯ

Какво открояват първата група въпроси и получените отговори?

Първият извод е, че преобладаващата част от българите категорично възприема европейската и по-точно – западноевропейската външнополитическа среда като отговаряща в най-голям степен на интересите на страната. 71.5% от запитаните смятат, че България трябва да стане неотменна част от общността на онези европейски, държави, които имат утвърдени демокрации и олицетворяват най-съвременните цивилизационни тенденции. Една част от респондентите (16.6%) вижда ориентацията на страната към славянските народи. Предвид силните славянофилски и русофилски нагласи, съпътстващи историческото развитие на страната, е видно че в съвременна България една по-малка част от населението и то – по-възрастното – има ориентация към славянството и в частност – Русия, като най-значим негов представител. Една трета част от отговорилите (9.4%) приемат идеята да видят България като кръстопът между Европа и Азия, вероятно под влияние на част от тезите и пропагандните твърдения на партии и политики за особеното стратегическо място на страната на Балканите.

Очертаните по-горе тенденции се потвърждават и в отговорите на въпросите, в които се търси конкретизация на вижданията на българите, що се отнася до външнополитическите приоритети на страната и избора на модел, който трябва да се възприеме „отвън“.

Що се отнася до външнополитическите приоритети, не предизвиква изненада изборът на българите, че Германия, САЩ и Русия трябва да заемат централно място във външнополитическите отношения на страната. Сред тези три държави първо място заема Германия (23.6%), следват Русия (20.5%) и САЩ (15.2%). Като цяло, тези отговори са резонанс и на линията на държавата и правителствата през последните години, които с едни или други нюанси очертаха своите приоритети към тези три държави. Определено тълкуване изискват поставените на следващо място страни – Централно-европейските с 13.1% и Македония с 8.9%.

Вероятно предпочелите страните от Централна Европа са имали предвид, че България е част от групата държави със сходна съдба

до 1989 г. и близост в сегашните си цели. Това мнение изразява и необходимостта от възстановяване на контактите с тези държави (Полша, Чехия, Унгария), прекъснати и изоставени на по-заден план след началото на прехода.

Поставянето на Македония в първата петица от държавите с приоритетно за нашата страна значение, отразява отношението на една част от населението, което в регионален аспект се намира близо до Македония, а също и на представителите на по-възрастните nostalgic настроени български граждани, чиято лична съдба е исторически свързана с разделенията и конфликтите, породени от разпадането на т. нар. Македонски въпрос.

ПРИБЪРЗАНИ ОЧАКВАНИЯ ЗА ИНТЕГРИРАНЕТО В ЕВРО-АТЛАНТИЧЕСКИ СТРУКТУРИ

Групата отговори на трите въпроса, с които се проследяват вижданията на българите и очакванията им, относно темповете на интеграция в ЕС и НАТО, дават основание за някои интересни обобщения.

Първото е, че противниците на интегрирането на страната в ЕС са изключително малко (4.3%). Всички останали очакват, че рано или късно България ще стане член на ЕС. Заслужават внимание нюансите в това очакване. Прави впечатление, че почти половината от анкетираният (44.2%) се надяват България да стане член на ЕС след 5 години, а една друга също значителна част (27.5%) вижда реално това след 10 години. Общо тези резултати формират групата на оптимистите, които явно доминират сред българските граждани. Песимистично настроените, за които процесът на пресъединяване ще приключи след 15-20 години, са общо 17%.

Така посочените резултати налагат най-малко два типа разсъждения.

На първо място, безспорно е желанието на българите да видят своята страна окончателно приобщена към ЕС. Тази оптимистична нагласа е продукт на значителната и масирана пропаганда, особено от страна на сегашното правителство, което постави някои несъвсем реалистични срокове за приключване на преговорите с ЕС.

От друга страна обаче, тя свидетелства за едно сериозно неразбиране на процеса на приобщаване към ЕС и липсата на адекватна информация за неговата същност и последици, включително и заблуда насаждана от част от политическия елит. Този неосведоменост предизвиква синдрома на свръхоптимизма. В перспектива той може да има отрицателен ефект, предвид възможното забавяне на преговорите, които е реалистично да се предполага, че в най-добрия

случай ще приключат около 2010 година. При това, ако се абстрахираме от редицата фактори, които биха могли да удължат допълнително процеса. Следователно, прекомерният оптимизъм би могъл да провокира проявата на другата крайност – типичното за българската народопсихология разочарование.

Би трябвало управляващите и политическият елит като цяло да обърнат сериозно внимание на тези свръхочаквания на българите и да дадат гласност на реалностите, дозирайки оптимизма на обществото.

Подобна свръхоптимистична картина се очертава и в отговорите на въпроса за присъединяването на България към НАТО. Общо 59% са тези, които се надяват това да стане в следващите 5 или 10 години. Това може да се обясни с предполагаемото, според масовите представи, по-лесно приобщаване към НАТО, отколкото – към ЕС. Този факт сам по себе си говори отново за едно недооценяване на реалностите. Същевременно, той свидетелства и за непознаването на различните процедури, съпровождащи процесите на присъединяване към тези две организации, както и спецификата на членството във всяка една от двете.

За разлика от изразеното към ЕС мнение, в отношението към НАТО резонират традиционни или по-нови отрицателни нагласи. Те са причина 24.3% от българите да са категорично против каквото и да било членство в пакта. Независимо от това, този процент е значително по-нисък от регистрирания в подобни изследвания, правени преди няколко години. Така, подобно на намаляващия брой противници на членството в Евросъюза, може да се отбележи и тенденцията към ограничаване броя на противопоставящите се на членството в НАТО. Сред тях преобладават привържениците на БСП и представителите на по-старата генерация, попаднали за дълъг период под влиянието на антинатовската пропаганда от времето на комунистическото управление.

РЕАЛИСТИЧНА ОЦЕНКА ЗА ПРЕПЯТСТВИЯТА ПРЕД ИНТЕГРАЦИЯТА В ЕС

Отделен въпрос се опитва да регистрира визията на анкетираните за страната за след 5 години. Подреждането на различните възможни отговори, откроява както позитивните, така и негативните очаквания на българина. Най-голям брой от анкетираните (77%) смята, че България ще бъде страна на трудолюбиви хора. Кolkото и многозначно да е това определение, то все пак е израз една ценностна самооценка – българските граждани и готовността чрез своя труд да покажат предимствата и възможностите на страната.

На следващо място, при ранжирането на оптимистичните представи за страната се нарежда групата, която вижда България като остров на стабилността на Балканите (56%). Този резултат не е учудващ. Същевременно той е обнадеждаващ, защото показва, че българите изключват възможността тя да бъде източник или обект на конфликти и дестабилизация.

Следващата група отговори са преди всичко с песимистична нагласа, които преобладават като цяло. Така например, 70% от анкетираните смятат, че емблематична за страната ще бъде ширещата се корупция; 59% – неефективната икономика; 54% – масовата бедност. Само 33% смятат, че след 5 години ще е постигната финансова стабилизация, а 20% - че ще е завършил прехода към пазарна икономика; едва 7% са склонни да очакват българско икономическо чудо. Така получените резултати дават основание да се направи извода, че в настоящия момент очакванията на българина за недалечното бъдеще се пречупват през неговата непосредствена жизнена среда. Проявявайки реализъм, той ясно си дава сметка, че едва ли е възможно в рамките на следващите пет години в страната да се извършат чудеса.

Ако съпоставим свръхоптимистичната картина, която рисуват българските граждани по отношение интеграцията на страната в ЕС и НАТО и значително „сгъстените тонове“ при отговорите на въпроса за визията им за България, бихме могли да направим няколко извода. На първо място, когато нагласите на българина са свързани с личния му опит, например – с поуките от трудностите на прехода, той дава трезви, макар и неблагоприятни за него самия оценки. И обратно – когато трябва да изрази очакванията си за нещо желано, но непознато като практика, той е склонен да загърби предишния си реализъм и да се поддаде било – на собствените си илюзии, било на външни пропагандни внушения. Така, макар и изречена от най-високо ниво теорията за „българското икономическо чудо“ в условията на валутен борд, не успява все още да накара обикновените граждани да се почувства сигурен или икономически проспериращ, нито да повярва, че това е възможно да стане в скоро време. Същевременно и в противоречие на това, той не вижда пречки в следващите 5-10 години страната да се приобщи към групата на проспериращите европейски държави, интегрирайки се в техните структури. Проявява се амбивалентно съзнание, неориентирано в глобалните процеси.

На второ място, проличава регистрираната и в предишни изследвания (виж „Човешката сигурност в България“, UNDP 1997 г.) нагласа на българите да обвързват приобщаването на страната към европейските ценности и институционални стандарти преди всичко с нечи „външни“ усилия, а не като резултат от техните собстве-

ни. Едновременно с това, причините за неуспехите продължават да се търсят в обективните условия, непозволяващи разгръщането на индивидуалните качества (например – 77% виждат България като населена с тудолубиви хора, които обаче не са в състояние нито да спомогнат за бързите пазарни реформи или да станат автори на „икономическото чудо“, нито да се противопоставят на очертаната от тях самите перспектива за масова бедност).

При отговорите на въпроса за препятствията по пътя на страната към ЕС, съвсем реалистично запитаните поставят на първо място неефективната икономика (91%). С подобни високи коефициенти следват липсата на строги стандарти за качество и контрол в икономиката (89%), прекомерно високото равнище на престъпността (87%), както и по-ниската производителност на труда на българина в сравнение с европейца (55%). Останалите отговори, засягащи някои културни или икономически различия с останалите европейски страни (писането на кирилица, военното производство, АЕЦ „Козлудуй“, цените на някои стоки и услуги и пр.) отразяват също определени представи, които обаче не са доминиращи. Тези преценки подтвърждават факта, че българските граждани имат вярна представа за реалностите, което в определен смисъл би могло да подпомага дейността на публичните структури и да ги стимулира да форсират дейността си за преодоляване на съществуващите проблеми.

РАЗЛИЧИЯ В ИНДИВИДУАЛНИЯ ИЗБОР

В групата въпроси, свързани с цивилизационната принадлежност на българите, се включват и такива, които изследват някои индивидуални предпочитания и ориентации. Отговорите на анкетираните очертават най-общите им представи за тяхното настояще и бъдещо място в рамките на една глобална мултикултурна европейска и световна общност.

Правят впечатление желанието и стремежът на българите да знаят чужд език. От отговорите на въпроса, дали владеят и в каква степен някакъв чужд език обаче, става ясно, че една много малка част – 14.6% - владее добре чужд език, 30.2% - само частично, а 55.2% не владеят такъв. Безспорно, тези данни предизвикват загриженост и налагат сериозна преориентация на водената от държавните институции политика, а разбира се и на нагласите на отделните граждани към овладяване на поне един западен език, без което е немислима както личностната перспектива в бъдещата обединена Европа, така и нацията като цяло.

Като най-разпространени чужди езици се очертават френски (85%), немски (83%) и английски (63%). В генерационен аспект, френски

и немски владеят представителите на по-възрастното поколение, а английски – по-младите. Трябва да се отбележи тенденцията към намаляване броя на владеещите руски език и особено – непопулярността му сред младите. Това от една страна е израз на разбираемия стремеж към овладяване на най-използваните в момента чужди езици. От друга страна обаче, прогресивното намаляване на владеещите руски език, не може да не се отрази негативно на връзките с една от водещите европейски и най-голяма сред славянските държави. Още повече, че съдбата на България исторически е свързана с Русия, а тя е и един от стратегическите икономически партньори на нашата страна, особено в качеството ѝ на основен енергичен доставчик.

Що се отнася до желанието да се усвои чужд език, предпочитанията са за английския (77.2%). Това е показателно, че българинът е осъзнал неговата роля на универсален език и посредник в общуването между хората и държавите.

Друг комплекс от въпроси засяга личностния избор на анкетираните по отношение на перспективата да емигрират от страната.

Прави впечатление, че само 7.2% от респондентите искат да напуснат България завинаги, а 28.6% - за кратко време. Значителното мнозинство – 64.2% - не е склонно да емигрира, което показва, че дори тежката ситуация, в която се намира страната не е достатъчно силен аргумент, за да накара българина да смени своята родина. Най-голямо желание за имиграция показва групата между 20-40 години.

Съвсем естествено е, че след близо половин век живот в рамките на „затворена държава“, една част от българите иска да излезе извън пределите ѝ и да опознае други страни, начин на живот, култура. Но все пак, повече от една четвърт от нашите сънародници ограничават това свое желание времево, със съзнанието и вътрешната убеденост, че ще се завърнат отново.

Отделен въпрос регистрира нагласите на българина за емиграция в минало време. Отново една малка част от запитаните (8.9%) заявяват, че са имали такова намерение, но понастоящем са се отказали. Приблизително толкова (8.5%) са и тези, които продължават да търсят начини да напуснат страната, а 13.4% са хората, които не са опитвали, но имат желание да направят това в бъдеще. Най-многобройна (69.2%) е групата на българските граждани, за които намерението да емигрират никога не е било на дневен ред в миналото, нито ще присъства за в бъдеще. Така получените данни очертават една разпосочна, но съвсем реалистична картина. Несъмнено трудностите, с които е съпроводена икономическата ситуация в страната, са причина една част от населението, главно по-младите, да смята, че може да намери по-добра среда за своята реализация извън България.

Интересни изводи налагат отговорите на въпроса, защо анкетираните не смятат да емигрират от България? Отново се откроява реализъмът, с които българина оценява шансовете си да напусне страната и да успее „навън“. На първо място от няколко възможни, е поставена чисто формалната причина – невъзможността да се получи виза (90.1%), което навежда на мисълта, че нежеланието да се емигрира, е в голяма степен продиктувано от чисто процедурни пречки. На второ място, 83.3% посочват аргумента, че положението в страната е започнало да се подобрява. Този индикатор свидетелствува, че едно подобряване на икономическата конюнктура има своя незабавен възпиращ ефект върху стремежа да се напусне България. И обратно – всяко засилване на кризисните симптоми или влошаване на положението в страната, отново активизира желанието да се предприемат тези стъпки. Като следващи в подреждането причини да не се емигрира 82% от българите посочват липсата на необходима квалификация; 53.7% са на мнение, че на практика животът в чужда страна се различава значително от примамливите представи за него, а 50% посочват, че вече са стари, за да поемат риска на емиграцията.

Като цяло, анализът на резултатите дава основание да се погледне под друг ъгъл песимистичната на пръв поглед картина. Разбира се, тук трябва да се има предвид, че една немалка част – около 500 000 души, при това млади, а не малка част и с добра квалификация напуснаха България през последните десетина години. Този факт сам по себе си стеснява кръга на желаещи да последват техния пример.

РАЗОЧАРОВАНИЕ ОТ ДЕЙНОСТТА НА ДЕМОКРАТИЧНИТЕ ИНСТИТУЦИИ

Как оценяват демокрацията като форма на управление е въпрос, които традиционно присъства в повечето проучвания от началото на промените насам. Това позволява да се открие динамиката в отношението на хората към новата политическа система.

През 1998 г. за 21.2% от анкетираните, демокрацията отразява по-добре интересите на гражданите. 27.3% считат, че „здравата ръка“ е далеч по-подходяща за българите, а 51.3% са на мнение, че все още не са почувствали осезаемо „плюсове“ на демокрацията, за да могат реално да дадат своята оценка. Какви изводи налагат тези резултати?

Първо, все още са малцинство българските граждани, които възприемат демокрацията като по-съвършена форма на управление, даваща възможност за по-адекватна изява на разнообразните интереси в обществото.

На второ място, съвсем според очакванията се запазва тенденцията на разочарование сред по-голямата част от българите, които посочват, че девет години след промените не са получили реална представа за предимствата на демокрацията. Една от причините за това е силно икономизираното съзнание на хората, което измерва на този етап от развитието на страната „добрата страна“ на демокрацията според собствения им социален и икономически статус. Девет години са твърде кратък период, особено за по-възрастното поколение, за да бъде оценявана демокрацията преди всичко като система гарантираща по-добре от останалите политически системи, реализирането на човешките права и свободи. Малцинство са онези българи, които на базата на своето образование и опит са в състояние, правейки сравнение с предишната система от тоталитарен тип, да проявяват определена доза търпение и да оценяват по достойнство предимствата на демокрацията. Следователно, може да се направи извода, че докато не се постигнат реални промени в икономическата сфера, които ще спомогнат да бъде преодолян спадът в жизненото равнище на хората, малцинството от тях ще възприемат демокрацията като неуспешен експеримент. Доказателство за това са и онези над 1/4 от анкетираните, които фаворизират „здравата ръка“ в управлението на страната. Естествено, това понятие има различни тълкувания – авторитарни форми на управление, засилено присъствие на държавата в рамките на демократичния режим и пр. При всички случаи обаче, неговите привърженици трябва да бъдат причислени към групата на неудоволетворените от хода на демократизацията в България, които предпочитат недемократични форми на управление или олищитворяват реда в държавата със засилване на централизацията на властта. Като цяло, резултатите от отговорите на кардиналния въпрос за отношението към демокрацията, трябва да предизвикат сериозна загриженост сред управляващите среди и политическия елит. Получените данни потвърждават регистрираните и в други изследвания през последните години крехка легитимност на българската демокрация, лабилност в общественото съзнание по отношение на промените след 1989 г. и ценностен вакуум при възприемането на основните елементи на демократичната система. Видно е, че в държави, които извършват радикална промяна от тоталитарен към демократичен обществен ред, глобалните оценки на гражданите за демокрацията са песимистични и икономически детерминирани, пречупени преди всичко през призмата на личната материална задоволеност. Само реалният напредък в това направление е в състояние да промени тези преобладаващи сред българите ценности нагласи.

Имат ли нужда българските граждани от нови парламентарно

представени политически партии, за да бъдат отразени по-добре техните интереси?

При отговорите на този въпрос се наблюдават няколко основни тенденции. На първо място, приблизително еднаквото разпределение на анкетиранияте в двата противоположни лагера – на доволните и недоволните от сегашните партии в Парламента. На второ място, трябва да се посочи запазването на традиционно негативната нагласа на българите към дейността на политическите партии, въпреки ролята им на фундаментална институция в демократичната политическа система.

С минимална разлика, мнозинството от запитаните (38.5%) смята, че има нужда от нови партии, тъй като съществуващите не представят интересите на хората достатъчно добре. В противовес на това, 37.8% отговарят, че са доволни от дейността на сегашните политически партии като транслатори на обществените интереси и не виждат необходимост от нови посредници на политическата сцена. Между тези две позиции стоят 23.7% от респондентите, които одобряват представените понастоящем в Парламента партии, но едновременно с това считат, че те не изчерпват изцяло широкия спектър от интереси в обществото. Посочените емпирични данни са показателни за преобладаващи биполарни нагласи сред българските граждани, по отношение на политическите партии. Значителна част от тях са недоволни от степента, в която те изпълняват основната си функция – да представят интересите на гражданското общество. Сред тези 38.5% има нагласа за подкрепа на нови политически партии. Ако съотнесем този резултат към направения вече извод за по-голямото негативно отношение към демокрацията, може да се прогнозира, че сред тези нови партии ще има и такива с авторитарна или националистическа насоченост. До голяма степен, отрицателната оценка на мнозинството граждани за оформящите се като относително трайни в българския политически живот партии, е рефлексия на общото незадоволително развитие на демократичния процес в България. Партиите са институциите, които първи след началото на промените се появиха на политическата сцена. Те олицитворяваха в най-голяма степен демокрацията и затова очакванията на хората към тях са твърде високи. По тази причина, редица негативни тенденции в тяхното развитие, особено в качеството им на партии в управлението, провалът на някои от тях като управляващи, предизвикват естествено недоволство и желание за нови политически партии. Това е още един аргумент в подкрепа на тезата, че българската демокрация на този етап не може да се счита за консолидирана. Фактът, че повечето български граждани са готови да подкрепят нови политически партии, говори за наличието на празнини на партийно-политическа-

та карта на страната, които в близките години могат да бъдат заети от други политически формации. Особено, при нов кризисен цикъл и задълбочаване на икономическите трудности.

Авторът е професор по политология в СУ „Св. Климент Охридски“, д-р по право и доктор на философските науки, Изпълнителен директор на Института за политически и правни изследвания

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ГРАЖДАНСКАТА КОМПЕТЕНТНОСТ. ПРАВНО-ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА МАСМЕДИИТЕ И ГРАЖДАНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ КАТО ПУБЛИЧНИ ПОСРЕДНИЦИ

Румен Димитров

МЕДИИ И ГРАЖДАНСКИ ОРГАНИЗАЦИИ – НЯКОЛКО НАБЛЮДЕНИЯ

Не би имало по-естествено предположение от това, че масмедийте и гражданските организации са в пряка родствена връзка, ако не са и близнаци. Защото както едните, така и другите са всецяло поместени в публичността. Само дето *едните осигуряват колективна комуникация, а другите – колективно действие*. Но иначе и едните, и другите би трябвало да са сродни посредници между обществото, бизнеса и държавата. Едва ли може да бъдат намерени други две такива структури, чиито интереси – поне на теория – да се покриват до такава голяма степен.

Действителността обаче се оказва твърде различна. Сякаш масмедийте и гражданските организации се намират на двата противоположни края на вселената. Доколкото има някакъв *контакт*, той е по-скоро *не на сътрудничество, а на противоборство*. Но на какво се дължи тази масово наблюдаема, очевидна неприязън? На твърде различните позиции, на които те стоят? На тяхната качествена несъвместимост? Или може би на обратната причина: че те са твърде еднакви – включително в своето непривлекателно положение, в неизвървания от тях път на обществена еманципация?

Редица граждански организации – например фондации – преднамерено игнорират медиите, а чрез тях и общественото мнение. Затварят се в непрозрачност. Страдат от нещо като параноя – подозират, че биват преследвани, за да бъдат затруднени в осъществяването на своите идеални цели. Самоовластяването на гражданина се сблъсква не без основание с мнителността на държавната власт. Властта иска да ги дисциплинира, като ги направи видими, наблюдаеми. Масмедийте, по мнението на някои лидери на граждански организации, се наемат с тази неблагоприятна

услуга. Вместо да контролират държавата от позицията на обществото, шпионират гражданите от позицията на държавата.

Гражданският сектор е широк. В него има групи за натиск, които искат да вербуват чрез медиите общественото мнение, за да придобият политическо влияние. Но може би само в този случай някои медии изведнъж откриват своята независимост. Демонстрират непукизъм. Не дават форум на официално неупълномощени лица. Или пък просто нямат куража да си играят с огъня. В третия сектор има и такива филантропични и благотворителни организации, които предпочитат да работят тихо, без шум. Например когато става дума за подпомагане на изпаднали от обществото групи и индивиди. Тук е по-добре да се пази дискретност, получените помощи да бъдат запазени в анонимност. Популярност и авторитет такива организации придобиват не чрез тяхното самоизтъкване чрез масмедийте, а чрез чуто-казаното между самите подпомагани. Но някои медии протръбват, че това е спускане на информационна завеса.

Или например има правозащитни организации, които помагат на преследваните – по правилото от държавни институции – журналисти. Но те обръщат внимание и на факта, че достойнството и правото на частен живот на множество обикновени хора са накарнени от журналистическия произвол. Но, първо, тези хора не смеят да съдят журналистите и, второ, не получават шанс, те да се защитят публично в същите тези медии, които са погазили техните свободи.

В гражданския сектор гледат с недоволство, дори с погнуса политическата сервилност и гражданската неграмотност на медийните говорители. Чуват се такива разни аргументи, винаги лишени от основание. Да кажем: съществуват стотици граждански организации, които предоставят стратегии за гражданско действие. Те помагат на хиляди хора в беда. Положителните примери, образци се множат. Но къде са медиите, хипнотизирани от държавните мъже и оставящи в неведение по отношение на „нещата в живота“? А долу, в обществото, ври и кипи. Там също има прояви на воля, смелост и творчество, които обаче не могат да бъдат видяни през очилата на политическата конюнктура.

Защо например медиите не тръгнат отзад напред. Да издирят крайните потребители на социалните услуги и помощ. Това ще са студенти и специализанти, получили стипендии, бедни и пенсионери, подпомогнати и окужани да живеят, предприемчиви и изобретателни глави, спечелили проекти, жени и деца, жертви на насилието, които е имало към кого да се обърнат за първа помощ, старци и сираци, на които няма да бъде изключено топлото през зимата, читалища и библиотеки, които не разчитат вече само на държавата, за да обогатят своите хранилища и т. н. Това са свидетели на човещи-

ната, която никога не загива. Те са образци за успех, за нови възможности, за възроден живот. Те биха отвели журналистите и до онези граждански организации, които са доказали себе си не на думи, а на дело. Но такива неща нямат новинарска стойност. Следователно нямат и публично битие.

Образът на гражданските организации в огледалото на масмедията също не е особено благовиден. От новинарски интерес е избягването на данъци, прането на пари чрез формулата на нестопанската организация. Медията се конкурират за общественото внимание, което е ограничен ресурс. Те не могат да го привлекат или задържат, ако непрекъснато не намират или измислят съдържания, които да скандализират. *Скандализирането* не е само нечиста спекулация, понякога то е пречистващ – и то отолу – институциите огън.

Медияте подозират гражданските организации не само в това, че не са нестопански, но и в това, че не са *неправителствени*. Фаворизирането на някои сдружения и фондации от страна на властта и тяхната официозна показност се оценяват от медията като продължение на властническите цели с други средства. Тъй като над 80 на сто от приходите на гражданския сектор идват от чужбина и заплащат в някои валутно опериращи организации – фактически консултанти – са далеч по-високи от средните за страната, масмедията лесно надущват в тях троянски коне на неокolonизма, компрадорско продажничество, лична корист под маската на обществена благотворителност и т. н.

Същевременно нерядко в масмедията се прокарва предубедеността на държавата срещу една *нова реалност* – срушу *гражданските структури*, – която се опитва да застане като посредник между индивида и държавата. Нова реалност, която, от една страна, като колективен буфер идва да смекчи ударите срещу индивида от страна на свръх-държавата. И нова реалност, която, от друга страна, дава възможност на индивидите, да намерят своя колективен интерес, без да губят своята личностна автономност, и да го защитят и прокарват като точка от политическия дневен ред.

Игнорирането и неразбирането на тази нова реалност от страна на масмедията в редица случаи се дължи на известна ревност от съперничество, на комплекси за малочисленост. „Ние вече сме посредникът“, е негласният аргумент на медията – „защо трябва да идва друг едва ли не на нашето място? Какво тогава ще правим ние?“ *Несъвместимостта на масмедия и граждански организации – криза на посредниците?*

ПУБЛИЧНОСТТА КАТО ОБЩ ЗНАМЕНАТЕЛ

Гражданската компетентност започва и завършва с *умението да се асоциираш свободно*. Тя е благоприятствана или ограничавана от различни институционални условия. В този доклад ще се занимавам предимно с някои правно-институционални предпоставки на умението, да създаваш публични структури, които да посредничат между частния живот и държавата.

Избрал съм два такива основни посредника – масмедията и гражданските организации. Общото при тях е, че те са *колективни публични актьори*. Те посредничат и са представителства на интереси. Разликата между тях е, че масмедията са по-скоро комуникационен посредник, а гражданските организации – по-скоро посредник на социалното действие. Те са две основни форми на колективна комуникация и колективно действие. Като интермедиарни структури, те посредничат между обществото и държавата в двете посоки. Ценността и ролята на това посредничене се засилват. С други думи, *модерното общество поставя и решава все повече от своите проблеми публично*.

Както масмедията, така и гражданските организации имат у нас проблеми със своя публичен характер. Те са адекватни на своите цели, когато, от една страна, надхвърлят частната сфера, а от друга страна, остават в една или друга степен независими от държавата. Важно е да се подчертае, че те са институции. *Проблем е тяхното институционализиране – нормирането и регулирането им като колективни субекти, заставащи между отделния индивид и държавата*. Колкото по-независими са те, колкото по-адекватни са на себе си и на широката публика, чито интереси те приоритетно би трябвало да представляват, толкова по-вярно намират своята „публична роля“ – да служат на всеобщия интерес, на всеобщото благо. *Гражданската компетентност е индивидуално и колективно качество, което е обусловено от степента на институционализираност на тези два посредника в публичността*.

ПУБЛИЧНОСТ И ГРАЖДАНСКИ ОРГАНИЗАЦИИ

Интересна е връзката между масмедията и гражданските организации по отношение условното разделение на обществото на първи, втори и трети сектор. Започваме с по-лесното. Очевидно гражданските организации дефинират себе си като основни *единици на третия сектор*. Към това саморазбиране принадлежи и елементарното им отграничаване като неправителствени организации от първия сектор и като нестопански организации от втория.

Но това отграничаване същевременно издава проблеми на самоидентификацията на гражданските организации. Защо не трябва да се забравят и съществените *прилики между стопанските и нестопанските, между правителствените и неправителствените организации*. Последните могат да се занимават със стопанска дейност, макар и без да преразпределят печалбата между членовете. Както търговските дружества, така и нестопанските организации са в повечето случаи гражданско-правни, съответно *частно-правни субекти*. В Америка или Унгария например – по данни на международното сравнително изследване на университета *Джонс Хопкинс* – главен източник на финансиране на гражданските организации са вънрешните приходи от членски внос и от *стопанска дейност* като такси, оказване на услуги, продажби. Съществуват мнения, че само икономически стъпилните на собствени крака организации са действително независими от държавата.

По същия начин стоят нещата и с връзката между неправителствените организации и държавата. Немалка част от гражданските организации, които представляват колективни интереси, стоят на една политическа линия с държавата. Тук няма действително драматична разлика между държава и неправителствени организации по отношение на *политическото представителство* – има само нюанси в това, кой и до каква степен представлява всеобщите интереси. Бившият председател на долната камара на представителите в Американския конгрес Нют Гингрич – който бе активен участник в една дълго проточила се дискусия за ролята на неправителствените организации в Америка – твърди, че те и държавата имат един съществен общ знаменател: *моралният ангажимент*. Те са само различни организационни форми на проблемно решаване (Христова, 1998). С него са съгласни немалко хора. И още един аргумент е най-голямата изненада от изследването на *Джонс Хопкинс* – в Европа на първо място, а в света на второ място се нарежда публичната администрация като източник на финансиране на неправителствените организации. Държавата делегира на организациите функции, но запазва отговорността си на главен финансист (за разлика от България, където държавата се е оттеглила всецяло като донор). Това е *новата формула на партньорство между третия и първия сектор*.

Това кара Лестър Саламън и Хелмут Анхайър да твърдят, че *гражданското общество не е в третия сектор сам по себе си, а в отношенията му с другите два (Salomon/Anheier, 1996: 65)*. Виждаме, че понятието „гражданско общество“ е *реляционно и излиза извън едно секторно пространствено ограничение*. Според мен тук е изключително нужно включването и на още едно понятие – това на „публичността“. То показва едно съществено измерение на

гражданските организации – като обществени, а не просто общности посредници.

Граждански са онези организации, които имат публични функции, независимо от техния правен статут, който може да бъде частноправен или публичноправен. Има филантропични и благотворителни организации, които все още действат в един межличностен кръг на колегиални, приятелски и междусъседски общности. Там хората все още се познават и взаимопомощта не е анонимна. Точно в такива форми така наречената „*комунитаризъм*“ – например засъгледват в теорията на Амитай Ециони – някои търсят най-важните резерви на гражданското общество. Но според мен, колкото и да е важен тук морално-възпитателният аспект на комунитаризма, *гражданското действие намира сила едва тогава, когато е насочено към обществото, не към общността – към създаване на посреднически структури, в които хората не са задължени да се знаят лично за да се подпомагат взаимно*. Където взаимовръзката е сложна, поради което една изостанала доза абстрактно мислене и аналитична компетентност са абсолютно необходими, за да функционират общественото състрадание, обществената солидарност. Това вече е сферата на публичността. Тук *гражданската компетентност е синоним за култура на публично поведение, за индивидуални и колективни умения при представяването на интересите на хора и групи*. В този смисъл *гражданското е публичното*.

ПУБЛИЧНОСТ И МАСМЕДИИ

При масмедияте нещата са не по-малко заплетени, но в обратен логичен ред. Всеки журналист или редактор ще каже, че те са част от публичността, ако не дори и публичността сама по себе си. Почти без задръжки представителите на медиите биха декларирали, че те са също основни единици на гражданското общество. Но сигурно ще се замислят за по-дълго, ако медиите трябва да се дефинират *като структури на третия, гражданския сектор*.

Тук има една деликатна разлика. *Ако гражданските организации имат проблеми да се дефинират като публични единици, въпреки че на практика действат като такива, то масмедияте, които свободно се дефинират като публични актьори, имат проблеми с верификацията на тази очевидност – дали действително действат като такива*. Демократизацията в Източна Европа доведе до смяната на правния статут на повечето медии – особено на вестниците, списанията и радиата. От субекти на *административното право* те се превърнаха в субекти на *гражданското, на част-*

ното право. Почти всички от тях – особено в България – са регистрирани като търговски дружества и се конкурират на медийния пазар. Аз не познавам един случай у нас, някоя медия да е регистрирана по ЗЛС като нестопанска организация – като юридическо лице с идеална цел. Следователно *по правен статут частните медии в България принадлежат всецяло към втория, не към третия сектор.* (На Запад има различни нестопански форми – фондации и сдружения –, които са създадени с цел създаване продукти на масовата комуникация. Точно такива форми например издават един от най-сериозните вестници и списания. Примери: Die Presse в Австрия и National Geographic в Америка и мн. др.)

Комерсиализацията на медиите стои в проблематична връзка с тяхната публична роля. *Едно е да заговориш публиката като съвкупност от консуматори, друго – като съвкупност от граждани.* Едно е да я отвлечеш чрез забава от вседневните грижи. Друго е да служиш като ръководство за политическо действие. Съществуват редица съдържателни показатели за това, че например в България медиите не успяват да изгралят публичен език, че са разпокъсани между различни частни наречия и гравитират около различни бизнес- и властови групи, което не им позволява да придобият онзи *общовалиден езиков код*, който да е адекватен посредник на гражданско общуване. Във всеки случай проблемна остава връзката между приватизация и демократизация. *Частната правна форма на медиите не води автоматично до тяхната очаквана публична функция.*

Още по сложно става при електронните медии. У нас все още няма национална частна телевизия, но не в това е въпросът. Дали приватизацията, да речем на един канал, ще доведе до по-голямо многообразие, до плурализъм на програмния продукт е един въпрос. А друг, може би още по-важен въпрос е, дали новият закон за медиите действително превръща националните радио и телевизия от държавни в публични. Тезата, която ще се опитам да защита е, че *у нас е по-лесно да се приватизира една електронна медия, а по-трудно е, тя да се превърне от държавна в публична.* С други думи, поради дефицити в демократичния порядък и институции, *електронните медии по-лесно се придвижват от първия към втория сектор, отколкото от първия към третия.* Те стават, може би по-малко зависими от държавата и повече зависими от политиките на собственника и пазара на рекламодателя. Но и в двата случая не се засилва зависимостта от пазара на публиката (която определя медията като публична) и зависимостта – това напоследък го забравяме – от самата журналистическа общност. *Тук пазарен дефицит и граждански дефицит са едно: нито публиката, нито самите журналисти не са организирани нито като свободен и функциониращ*

пазар, нито като колективни граждански субекти, които активно да влияят редакторската политика на медиите.

Нещо повече: при преминаване от държавни в частни ръце се наблюдава допълнително гражданско разкобаване на журналистите. Последните скандали в държавните електронни медии показват не само някаква по-висока репресивност на техните началства и на началствата на техните началства. Те показват и *по-висока гражданска чувствителност на журналистите в националните медии.* Там те по-насерiously възприемат себе си в някакви граждански роли.

Когато те се превръщат от чиновници с ниска заплата в държавните медии в наемни работници с по-висока заплата в частните, като че ли приемат един друг морал на по-висока лоялност към собственика и работодателя и започват по-дисциплинирано да си държат езика зад зъбите. Гражданските добродетели се оказват не на място. Срочни трудови договори, експлоатация над допустимото нормирано работно време, фактическа невъзможност за ползуване на отпуски, феминизация на трудоемките длъжности – това е част от вседневното в частните медии.

Публиката бива заговаряна в частната си роля на консуматори, не на граждани. Журналистите биват третирани в частните им роли на наемна ръка, не на граждани. Моята теза тук е, че една благоприятна към гражданското общество политика – включително на държавата – трябва да е насочена към това, *частната правна форма на медиите да не възпира, а, напротив, да насърчава техния публичен характер.*

За това са нужни различни институционални предпоставки. От една страна публиката, дори в частната си роля на консуматор, може да се организира в *потребителски организации.* Тези структури, сами по себе си, придобиват гражданско значение. Независимият надзор над медиите, особено над програмните съдържания е незаменим начин на обществен контрол над това, доколко конституционни и законови свободи – като защитата на децата, на различните – далеч не само етнически – малцинства, на правото на отделната личност да информира и да бъде информирана, на човешкото достойнство и т. н. – биват накарнявани от медиите. Такива доброволни организации на публиката най-добре функционират във Великобритания и Америка.

Това е институционализация на гражданския контрол отдолу. Но и държавата е отговорна за такъв контрол отгоре. Той изглежда различно по отношение на печатните и електронните медии. Контролът върху вестниците и списанията на практика се осъществява чрез търговското законодателство и различни рестрикции на антимонополното право. Публицитен надзор над електронните медии се про-

вежда от независими публични медии съвети, за чието създаване държавата носи пряка отговорност, тъй като те задължително трябва да бъдат обвързани със закон.

Не само в България, не само в Източна Европа, но и в повечето западноевропейски страни *начинът на конституиране на медийния съвет* не гарантира достатъчната му независимост от държавата. Той в повечето случаи отразява пряко и непряко междупартийния плурализъм, а не обществения плурализъм. Например обществените медийни съвети в Германия остават проблематични. А най-смелият експеримент в Източна Европа – медийният съвет в Латвия, в чието конституиране участват различни обществени организации – практически не работи. Има обаче и други начини, държавата да поеме своята публична отговорност. Например такава е институцията на *омбудсмена (или -уолъна) по медийните въпроси* с широки правомощия, личен авторитет, административен имунитет и пряка подчиненост само на парламента, каквато има например в Канада.

Няма независима журналистика без институционализирането на журналистическа общност с нейни собствени структури не само за *правна самозащита*, не само с общоприет *етически кодекс*, но и със собствени *възможности за професионализация* – например школа за обучение, квалификация и специализация, организирани от самите журналисти като неправителствена организация. Ако тя бъде допълнително спонсорирана от държавата – толкова по-добре.

Независимостта на журналиста е в неговата професионализация. Те е граждански дълг, не само по-добър пазарен шанс. За степената на конституиране на журналистиката като граждански субект може да се съди по различни емпирични белези. Например ако в печата започне *деонтологичен дебат* – за професионалните предпоставки на дейността. Ако възникне писан или неписан етичен кодекс, с чиято сила се съобразява всяка редакционна политика. И ако журналистите поемат в собствени ръце онова непрестанно професионално самообучение на зрели хора, което не е предвидено в началните програми на висшите училища.

По-горе казаното обяснява някои от затрудненията при конституирането на нашата публичност. Като обобщение: Нейните главни актьори – масмедията – са силно притегелени от гравитацията по-силно на първия и по-слабо на втория сектор. Вторият сектор, националното пазарно стопанство – е толкова слабо развит, че нерядко той се явява само една непряка форма за обходно влияние на първия. Собствениците на медии и рекламодателите нерядко са само проводници на въздействието на многопартийна държава върху редакционната политика. Всъщност *полупроводници*, защото обратното въздействие не се наблюдава. Липсва главният адрес – публиката.

Третият сектор не притежава гравитация за медията, защото *публиката и журналистите не са организирани в колективни структури, които да представяват институционална сила*. Частностите на пазара и частностите в държавата са се задръстили.

Конституирането на публичност е възможно само тогава, когато публиката и журналистите – нейните говорители – придобият структурна автономност. Когато се институционализират като колективни актьори на гражданския сектор. Това, само по себе си, ще помогне на третия сектор да излезе от безтегловност, да придобие гравитация. Тогава собствениците и работодателите от втория сектор също ще бъдат поощрени да се асоциират в защита на своя бизнес интерес, който, в последна сметка, е по-добре да бъде цивилизационно ограничаван от обществото, а не варварски игнориран от държавата. И тогава самата държава, първият сектор, ще бъде принудена да възприеме по-добре отговорността си към обществен интерес, нетъждествени с нейна собствен институционален интерес.

В този смисъл еманципацията на третия сектор по отношение на другите два, неговото по-ясно обособяване и способност за равнопартньорство, ще доведе до по-ясно разграничаване на функциите и у другите два. Само в този триъгълник на партньорство е възможно отпусването на публичността. Защото *публичността – това не е доминиране на третия сектор над другите два, а само намиране на собственото му място като посредник*. Публичността не е доминация на някакъв сектор, а есперанто, позволяващо общуването между различните сектори в обществото, тъй като превежда техните частни езици в един общовалиден метаезик. Мощната публичност сама се превръща в притегателен център, защото само независими и равнопоставени чужденци се нуждаят от общ превод.

ЦЕННОСТНАТА ДИЛЕМА: „СВОБОДА“ ИЛИ „РАВЕНСТВО“?

Демокрацията у нас е на такъв ранен етап, че още не са изкристализирали *политически релевантните ценности* на обществото. При един интензивен дебат по „базисните ценности“ масмедията и граждански организации неминуемо биха сближили своите позиции. Намалкото защото биха изяснили своите отношения към политиката. Ние знаем от теорията много добре, че социалното действие е целено и ценностно ориентирано. Избистрянето на общовалиден политически ценности би внесло значително *повече рационалност* в публичния живот.

Основният ценностен избор е този между „свобода“ и равенство“. Не само в България – навсякъде в Източна Европа след демок-

ратичната промяна се забелязва осезаемо *преместване на акцента от „равенство“ върху „свобода“*. Емпирично това може да бъде видяно в преориентирането на медийните и гражданските структури от административно към цивилно, гражданско право. Приема се, че както медийните издателства и холдинги, така и нестопанските организации могат да бъдат гражданскоправни субекти, които уреждат своите взаимоотношения чрез пазарното стопанство. (Тук искам да припомня, че нестопанските организации са също частноправни субекти, които се регистрират по Закона за лицата и семейството, но, поради липсата на специален закон за тях, те попадат под регулацията на Закона за търговските дружества.) С приватизирането на електронните медии, частните станции също се превръщат в субекти на гражданското право.

Това има своето отражение върху *свободата на комуникация* (при масмедияте) и *сдружаване* (при гражданските организации). Свободата се дефинира от гражданското право *негативно: всичко, което не е изрично забранено от закона, е разрешено*. В противоположност на това административното право – което, между другото, има задачата да защитава индивидите от свръхсилата на държавата – е изградено върху *представата за позитивна свобода: всичко, което не е изрично разрешено от закона, е забранено*. Ценностната дилема се състои в това, да се съчетаят най-оптимално отрицателните с положителните свободи, или, с други думи, ценностите на „свободата“ и равенството“ (Jakubowicz, 1993).

Дилемата за свободата и равенството не е в смисъл за демокрацията или против нея. Тя е *дилема вътре в демокрацията*. Свободата е ориентирана към пазарния обмен, равенството – към публично регулиране. Либералните представи за неограничена свобода на комуникацията чрез неограничени пазарни трансакции отдавна не се срещат в толкова чиста, догматична формулировка. Основният императив е плурализъм, многообразието. За да бъде адекватна на себе си, публичността трябва да посредничи на възможно повече групи и индивидуални интереси – на мнозинствата и малцинствата в различните им измерения.

Пазарно-стопанските механизми ориентират медийните предприятия към „*общественото мнение*“ като *усреднена величина*. Конкуренцията кара частните медии – особено на национално равнище – да търсят потребителски мнозинства. Точно както партиите в парламента трябва да са способни за съставяне на мнозинство, ръководени от пазара на публиката и пазара на рекламата, „свободните“ медии се ориентират към масовата публика, към общия знаменател, към средния вкус, който може и да е по-нисък от средата. Те целенасочено игнорират елитарни, малцинствени, въобще отклоняващи се

от редакционната нормала мнения. Това се отнася както към обществото, така и към политиката.

Например едно изследване на частните телевизии в Холандия показва, че по-малките партии, представени в парламента, нямат шанс да бъдат представяни от медиите в такава пропорция, в каквато те имат местата в парламента, или пък в каквато е делът парламентарно време, което те заемат за изказвания (McQuail/van Cuilenburg, 1982).

От друга страна в епохата на масовата комуникация, която е опосредено общуване чрез посредници все по-невероятно е осъществяването на една „*пряка комуникативна демокрация*“ – идеална за ценността на равенството. Нейният модел е свободна взаимозаменяемост между разпространителите и получателите на информация или, с формулата Брехтовата, „Теория на радиото“, „всеки слушател да е и говорител“. „Интернет“ е последният опит в тази посока, но както всички предишни – неуспешен, не само поради опасността от комерсиализация. Масмедияте предполагат неравенство и асиметрия: при тях все по-малко говорители говорят пред все повече хора от името на все повече хора.

Масмедията са представителни системи. Следователно тяхната демократичност не може да се оценява по степента на тяхната институционална произволност нито по взаимозаменяемостта на разделените роли. Например, както установихме по-горе, професионалната независимост на журналистите е гаранция за това че като представители – в случая като говорители – те могат да играят своята демократична роля. Нес произволната заменимост на журналистите е една от антидемократичните стратегии в редакционните политики.

Следователно въпросът за демократичността на посредниците в наши дни може да бъде поставен само така: до каква степен във функционално разделения общество медните и гражданските организации представляват спектър от интереси, теми и мнения като цяло (Gerhads/Neidhardt, 1990). Ето защо напоследък се мисли по-скоро в посока на една „*представителна комуникативна демокрация*“ (Keane, 1991), подкрепяща сектори и ниши, където съществува – по същество некомерсиалната – възможност за по-малки социални, културни и политически групи, да изразят чрез своите говорители позиция по отношение на себе си и обществото. Тук медиите придобиват функции, типични и за нестопанските организации.

Радикалното либерално мислене отвежда още по-нататък към една „*представителна партиципационна комуникативна демокрация*“, където граждански движения, инициативи и групи създават своите медии по действително демократичен начин, така че всеки

член и симпатизант да бъде същевременно активен публичен комуникатор (Vollmer, 1994). В този модел гражданска организация и демократична комуникация са тъждествени понятия. Но както Кеане правилно отбелязва, такива цели и ценности образци на комуникативната демокрация могат да важат може би за групи, общности и организации на ниско до средно равнище, но не на макроравнището на цели общества е невъзможно, пък и опасно, да се стремим към тях.

По долу ще дам два български примера от последно време – по един за гражданските организации и един за масмедията, – свързани с дискусии за закони, които онагледяват дилемата между „свобода“ и „равенство“, преведена на по-практически език в търсенето на най-подходящ баланс между частно-правен и публично-правен статут.

Първи пример: спорът по публично-правния статут на гражданските организации у нас (Законът за съсловните организации на лекарите и зъболекарите)

У нас гражданските организации, регистрирани по ЗЛС – над 3 хил. сдружения, над 800 фондации и над 2 хил. читалища – имат частно-правен статут. Те функционират по принципа на негативната свобода на гражданското законодателство, въпреки че законът от 1949 г. определя известен надзор от страна на ресорни министерства. Но той практически не се провежда. Законовият хаос и вакуум, свързан с липсата на адекватно законодателство за третия сектор – ЗЛС е действително остарял – има добра и лоша страна. Добрата е, че у нас държавата е дигнала ръце от гражданските организации, тяхното учредяване и функциониране става безнадзорно. Малко изключение са някои възражения срещу регистрирането на толкова читалища от страна на Министерство на културата напоследък. Лошата страна е, че организациите също и не биват подпомагани от държавата по никакъв начин – няма го тяхното насърчаване от държавата чрез благоприятен правно-данъчен режим, почти липсва държавно финансиране на сектора – с изключение може би на Тото-то за спортните организации, и без да броим международните (включително междуправителствените) социални програми.

Следователно по правен статут гражданските организации у нас най-много наподобяват на частните вестници и радиа, макар че за разлика от тях са юридически лица с идеална цел, а не търговски дружества. Но собствената стопанска дейност на гражданските организации, ако има такава, подлежи на същия търговски данъчен режим.

Два са основните недостатъци в правния им статут у нас. Първо, незащитени остават *неперсонифицираните организации* – у нас, за разлика от по-демократичните страни, например една фондация не

може да бъде нещо друго, освен юридическо лице. Изключително важно за демокрацията е обаче, гражданите да могат да се сдружават и на неформално равнище като групи, ползващи се с колективни права независимо от това, че не са се регистрирали като юридически лица. Неформалният живот е сърцевината на гражданското общество.

И, второ, у нас – пак за разлика от по-развити страни – няма ясно изразени *две равнища на гражданско асоцииране – частно-правно и публично-правно*. Фактически нашето законодателство продължава да функционира в сталинската „правна“ традиция на пряк сблъсък между частното и държавното. Въпреки че и тук има проблеми, но може все пак да се твърди, че повечето от гражданските организации у нас имат по правна форма частно-правен статут, а по съдържание и функции – публичен статут. Законът обаче не ги третира по начин, различен от други – и по съдържание, и по форма – всецяло частни организации, например от пазарните агенти. Още по-остър става въпросът за държавните организации, които по съдържание и функции трябва да са публични – да представляват интереси и възгледи не само на държавата, а на целия обществен спектър. Досега се считаше, че държавно и публично са едно и също. Кой друг, ако не държавата, се грижи за всеобщия интерес?

Тук все още съществува огромен дефицит в публично-правното строителство на Нова България. Няма благоприятна правна среда за публични посредници. Не се признава тяхната особена роля за развитието на гражданското общество. Квази-публични организации обаче съществуват. Те са онези структури, създадени от парламента с особен закон. Има такива в областта на спорта, на културата. С една наредба бе направен дори неуспешен опит за създаване на регионални публични структури – „обществените съвети“, – които трябваше да се нагърбят с обществения надзор по справедливото раздаване на Екютата за бедни.

Най-голямото предизвикателство в този смисъл обаче остава законът за така наречените „ссловни“ (това не е правен термин) организации на лекарите и зъболекарите в България, приет от парламента, а впоследствие и потвърден от Конституционния съд. Този закон показва нагледно, как държавата използва публично-правния дефицит, за да навлезе в зони, в които тя, при друга институционална рамка, няма какво да търси. Твърдя, че случаят с БЛС и ССБ – противно на твърденията на Конституционния съд – съвсем не е същият, като този на адвокатските колегии, а сега и тези на нотариусите. Последните също са създадени с отделен закон и са задължителни за всички практикуващи, но те организират професии, които са част от държавата – особено от съдебната власт.

Чрез новия закон в „третия сектор“ се появява нещо трето, ко-

ето силно напомня на тридесетте години. То някак напомня за авторитарния преврат през 1934 г., когато гражданските организации фактически се одържавяват в името на „общия интерес“, като се създават казионни организации – само по една за всяка не само професионална, но и широко гражданска категория, и се определят техните наименования. Плурализъмът, конкуренцията, свободното сдружаване се премахват с аргументи, поразително сходни с тези на сегашния законодател: организацията трябва да е една и задължителна, за да е известно, с кого да се преговаря при договориране на макро-рамката на професионалния труд.

Българската държава – както и тази в повечето южно- и източноевропейски страни – е обременена с традицията и културата на авторитарния корпоративизъм, който – за разлика от някои северноевропейски страни не обогатява демокрацията „на средно равнище“, а само задушавя гражданската инициатива. Тук съсловните организации са представители не на гражданското общество пред държавата, а, точно обратното, територии на обществото, окупирани от държавата за своите цели.

Този закон изважда БЛС и БСС от частно-правния им статут на граждански организации (по ЗЛС) и ги превръща в особен вид държавно-административни органи. В повечето демократични страни думичката „съсловен“ има отдавна отрицателна политическа конотация. Можем да използваме и по-мекото европейско понятие „публично-правен орган“, което обаче има смисъл само в контекста на една по-друга правна традиция.

Ние чухме вече както от наши политици, така и от чужди експерти, че приетият закон не противоречи на европейската юридическа практика. На пръв поглед това изглежда така, но е полезно да се вгледаме по-внимателно това, за какво става дума.

Проблемът е, че няма едно европейско право и че разликата между различните национални законодателства по отношение на „свободата да се сдружаваш“ или „да не се сдружаваш“ (на повечето езици „асоциираш“) е твърде различна. Например бие на очи особеността на законите във Великобритания, които защитават организациите на безспорно най-съсловното общество (така наречените „closed shops“). Но и тук става дума не за това, че във всяка област има един съюз, а за това, че трябва да се членува поне в един от конкуриращите се съюзи, за да не се изпадне от системата на привилегии в дадено съсловие. Там дори железничарите са организирани в една единствена и задължителна съсловна организация.

Европейският съд е принуден непрекъснато да признава „национални особености и изключения“, и поради това, се ограничава да взима решения само в случаи, когато те попадат под действието на

„Европейската конвенция за правата на човека“. Нерядко решенията му се състоят просто в това, да отсъди, че в един-кой си случай Конвенцията е неприложима.

За нас от интерес е Чл.11 на Конвенцията, който засяга правото на събиране и сдружаване. В Ал.2 четем, как това право може да бъде ограничено за служащите въ въоръжените сили, полицията или държавната администрация. Европейският съд е изяснил, че „сдружение“ е по-формално понятие от „събиране“ и че то предполага две неща: „доброволен характер“ и „обща цел“. (Йънг, Джеймс и Уебстър с/у Обединеното кралство, 1979). Онова, което не е доброволно, не е сдружение. Съдът се изказва и по „негативния“ аспект на Чл.11 – правото на нечленуване в сдружение или профсъюз. Той приема, че жалбоподателите – английски железничари – не могат да бъдат принудени да постъпят в професионален съюз, за да запазят работата си (по спорове между правителството и няколко железничарски синдиката). В решението се казва: „Правото на образуване и членуване в професионални съюзи е частен аспект на свободата на сдружаване ... понятието за свобода предполага известна свобода на избор по отношение на упражняването и“. (Йънг, Джеймс и Уебстър с/у Обединеното кралство, 1981). Но съдът остава предпазлив. Той решава, че железничарите трябва да бъдат оставени на работа. Но не се заангажира, дали могат да бъдат назначени на нова, ако не са членове. Експерти припомнят, че когато е правена Конвенцията, „правото да не се сдружаваш“, споделяна от почти всички автори, било накрая пропуснато само поради уважение към действащите в Обединеното кралство „closed shops“.

Не по-малко мъгливо от „доброволния характер“ се третира и „общата цел“. Комисията и Съдът действително са установили практика да решават, че лица могат да бъдат принудявани да членуват в организации, но само дотолкова, доколкото случаят излиза извън компетентността на Чл.11. На Еврейската конвенция. Например Комисията счита, че жалбоподателите-лекари могат да бъдат принудени да членуват в Белгийската медицинска асоциация, защото тази организация не е „сдружение“ по смисъла на Чл.11, тъй като изпълнява публично-правни функции, като например контролиране на професионалното поведение на членовете си. (Льо Конт, Ван Льовен и Де Мейере с/у Белгия, 1981). Това е вратичката и за нашите лекари и зъболекарски съюзи. Законът им дава не само контролни, а и прехи административни функции.

Само трябва да се признае, че те са държавни органи, а не граждански сдружения и, оттук, те не попадат под ударите на Европейската конвенция просто защото тя не се отнася за тях. Европейското право не казва нищо отрицателно, но и нищо положително за този вид

корпоративни тела. То е плод на компромиси и, където може, предпоставя дипломатично да замлъкчи.

Според Европа свободата на сдружаване не се отнася до корпоративните публично-правни органи, създадени с отделен закон и изпълняващи административни функции. Тези организации са учредени не от индивиди, а от законодателя и, отгук, те изпълняват задълженията от закона функции (Бартолд с/у ФРГ, 1981; Симон с/у Испания, 1992). С една дума, тези организации са от компетентността на административното, не на гражданското право. Такива съсловни организации – защото има и други – не защитават граждански права, а единствено корпоративни привилегии и то само в области, където интересите на съсловието и държавата – не на съсловието и на обществото, например на пациентите – съпадат. Тяхната задължителност и затвореност, погизващи правото да се сдружаваш или да не се здружаваш, да членуваш и участваш доброволно са два признака, поради които този тип организации не би могъл да бъде причислен към гражданския сектор. Между другото, Европейският съд толерира такива организации само до момента, в който не се докаже че те не са политически неутрални (Ревър и Легайе с/у Франция, 1989).

Комисията и Съдът са наясно и с друго: Принадлежността към казионна корпорация на административното право не може да забрани на членовете и да участват в други професионални и съсловни съюзи. Законът може да въведе задължително членство в тази корпорация, но той не може да разпореда превръщането и в затворена или изключителна в рамките на съсловието организация (Льо Конт ... , 1981).

Това противоречи на казаното в нашия закон, че БЛС и ССБ са *страната*, не страна в рамковото договаряне, а това иззима де юре и де факто функцията на профсъюзите. Или какво би станало, ако шефът на един алтернативна гражданска медицинска организация е по неволя редовен член на казионния съюз и неговото поведение навън, което естествено ще се ръководи от конфликт на интересите, бива изтъквано като нарушаване на правилата и етиката вътре в съюза? Тук законът е на ръба на европейското право.

Алтернативата за такива съюзи е, те да бъдат сведени до *публично-правни регистрационни и лицензиращи органи, но членството в сдруженията на лекарите и заболяемите да не бъде задължително и по никакъв начин да не се ограничава числото на организациите*. Правилата и етичният кодекс могат спокойно да бъдат обсъждани и съгласувани между различни конкуриращи се съюзи, образуващи по естествен начин на браншова основа. Издаването и отнемането на лицензи може да бъде свързано с различни професионални условия, но такова не може да бъде задължителното членство

во – както в една единствена, така и в която и да е съсловна организация. *Членството е въпрос на индивидуален избор. Без него няма доброволност.*

Между другото, въпреки многото заклинания, в палата структура не присъства представителството на пациентите. Добре, те не са съсловие. Но те също имат интереси и нужда от представителство. С тази роля, без да бъде питана, се нагърбва самата държава. Всяка година, когато определя процента на задължителната застраховка, парламентът щеца да се съобразява с платежеспособността на населението. Дори без да го пита. Платежеспособността е не само икономически факт, а и историческо постижение. Ако пациентите успяват да се сдружат и да прокарат своите интереси, ще плащат по-малко. При плащането на данъци, такси и услуги не населението трябва да зависи от държавата, а тя от него.

Корпоративистка е онази държава, която не оставя място за независими посредници между индивидите и себе си, а се нагърбва с абсурдната роля да бъде посредник на самата себе си. Публично-правното пространство остава фиктивно, то е привлечено не от гравитацията на обществото, а от тази на държавата. Както по-горният пример го демонстрира, създаването на публични организации организации със специални отделни закони – тоест поставянето им в различни конкретни правни режими – е опасен прецедент. Това накарнява и двете базисни ценности – както „свободата“, така и „равенството“. Няма свобода без избор и доброволност. Няма равенство без еднакво третиране от страна на закона. Основа на либералното мислене е убеждението, че законите трябва да са крайно формализирани, за да дават еднакви шансове на групи и индивиди. Закон не трябва да се прави със съдържателна цел – за бъдат отлични интересите на едни индивиди и групи от други.

Ето защо тук пътят трябва да е съвсем друг. И той е създаване на закон за организациите с идеална цел, в който евентуално да бъдат фиксирани два различни режими – частно-правен и публично-правен – на гражданските организации у нас. Да се създаде публично-правен орган по техните лицензиране и надзор, като се остави на организациите свободата да избират своя правен статут във връзка с набилязаните от тях цели. Мисля, че европейското и американското законодателства може да са ни много полезни в това отношение.

Втори пример: спорът по приватизацията на Втори канал (Ефир 2) на БНТ

Нека при този пример да оставим настрана дълго дискутирания закон за електронните медии, който не успя да ги превърне от държавни и публично-правни. НСРТ фактически не можа да се превърне

не в единствена лицензираща инстанция. Начинът на неговото конституиране го прави пряко зависим от партийно-плюралистичната държава. Квотата и механизъмът за създаване на български външни продукции са рестриктивни, така че програмите ще се правят вътре в държавната организация, а не от цялата нация. Телевизията не бе децентрализирана – регионалните студия ще продължат да кърнеят, представата за общество се свежда до столицата.

И – не на последно място, и имащо пряко отношение към проблема, който ще разгледаме – радиото и телевизията останаха някакви структури с *неизяснена форма на собственост*. Те са само „стопани“ с орязани права. Законът не даде на БНР и БНТ модерната правна форма на търговско, например на акционерно дружество – за разлика например от Полша, – където държавата пак може да държи целия пакет акции. Тоест двете електронни медии не станаха субекти на гражданското право, където държавата да участва с един или друг дял. А само това съчетание можеше най-малкото про форма да подпомогне техния публично-правен характер.

Демократизацията не може без приватизация. Приватизацията обаче може без демократизация. Приватизацията е промяна на собствеността – от държавна в частна. Нещо преминава от първия сектор във втория. Но, само по себе си, това още няма нищо общо с третия сектор.

Гражданското общество не е подсилено ни на йота. Например държавната телевизия третира публиката като група от верноподаници, частната – като като група от потребители. Приватизацията може да помогне на демократизацията, но може и да се обърне срещу нея. Ето защо демократизацията на медиите е по-голяма и по-важна цел от тяхната приватизация. Приватизацията е само едно не-самостоятелно средство. Преди да бъде употребено, трябва добре да се знае целта: При какви условия и по какъв начин приватизацията на медиите наистина ще помогне на тяхната демократизация?

Какво измислиха политическите кулоари като отговор на медийния въпрос? Еврика! Ще приватизираме Ефир 2. Но повече разнообразие ли е, когато на мястото на един държавен канал застане един частен?

Да си припомним, какво по-горе казахме за многообразието. За печатните издания е приет принципът на *външния плюрализъм*. Колкото повече вестници и списания се конкурират, толкова повече се обхваща целия спектър на така наречения „общ интерес“. Един редакционни политики са обърнати към една публика, други – към друга; едновременно с това всички печатни издания се стремят и към широка публика. Плюрализъмът се осигурява чрез системата като цяло, а не чрез отделното издание. В България броят на заглавията

на глава на население не отстъпва на този в други източноевропейски страни. Само общият тираж непрекъснато спада от 1985 г. насам. Но поне по броя на заглавията плюрализъмът у нас е на ниво. Какво е качеството – това е друг въпрос.

При електронните медии, особено при телевизията, числото на програмите е силно ограничено – от недостига на честоти (въпреки възможностите на новите медии), от ограничениния национален пазар на рекламата (в България пазарът е тесен и в криза), от бюджета на държавата и домакинствата (при плащане на такси). Тук изискването е за *вътрешен плюрализъм*. Може да има една, или две, или три, или още по-добре четири телевизионни програми. Независимо от формата на собственост, всяка една от тях трябва да е вътрешно многообразна и балансирана. С други думи, и тук – както навсякъде в публичното пространство – не е важна толкова формата на собственост, колкото гарантираният обществен характер.

Приватизацията на националната телевизия е придвижване от концепцията за „равенство“ към тази за „свобода“. Но ценността на „равенството“ също напояма за себе си и изисква, при тези ограничения на националния пазар, новият изпълвател да не се превърне в нов частен монополист, само заменил един стар държавен. Очевидно това не може да се осигури само чрез свободна пазарна конкуренция. Следователно, *поради обективно ограничениния си брой, частният или частните канали трябва да отговарят на някакъв минимум от обществени изисквания, осигуряващи вътрешната многообразност на програмите*. И тук частното като форма на собственост трябва да е публично като вътрешен плюрализъм на съдържанията, квоти и качествени изисквания за програмите и т. н.

И сега, при две програми, БНТ не е плюралистична. Липсват повечето от онези предавания, които биха и предали обществен характер. Тя се е превърнала в скудоумен рупор на изпълнителната власт. Тук приватизацията на Ефир 2 с нищо няма да промени характера на Канал 1. Напротив. Ако частният канал се окаже в някакъв смисъл по-независим (в което се съмнявам, защото не са създадени необходимите за това политически и правни предпоставки), то властта ще се чувства още повече в правото си да придържа още по-близо Канал 1 към себе си, защото просто друг няма да е останал.

Приватизаторите на „Ефира“ имат още един аргумент – той не работи пълноценно, а само вече пет-шест часа. Както заявява Георги Лозанов, член на НСРТ, времената на „Ефир 2“ като алтернатива на първа програма, като по-стойностен публицистичен и културен форум, свързан навремето главно с името на Нери Терзиева, безвъзвратно са отминали. (Защо да са отминали? Само с имена, с личности ли беше свързано това тогава? Или и с политическа подкрепа към

онези, които дръзнаха експеримента? Не залезе ли „Ефирът“, когато бе дръпнат шалтера – с оттеглянето на подкрепата и на личностите от програмата?)

Противниците на публична втора програма продължават: Понеже Първа програма още не излъчва 24 часа в денонощието, не е ли по-добре часовете на „Ефира“ да се добавят към тези на „Канала“? Тъй или иначе разделението между двете програми е твърде условно – те се правят от едни и същи техника, колектив, ръководство. Това се казва, разбира се, и за да бъдат успокоени журналистите в телевизията, страхуващи се от уволнение.

Обаче не е същото. От гледна точка на плурализма хиляди пъти е по-добре да имаш не една 24 часова програма, а две 12 часови, които да покриват прайм- и пиктайма. Когато се върнеш вечер въкъщи, да можеш по едно и също време да избираш между две различни предложения. В идеалния случай публичната телевизия има най-малко два канала. Първият е за по-широка публика, а вторият е за по-специализирана. Например в осем часа можеш да избираш между филм по първата или публицистика по втората. Двуканалността, специално при българските условия, би решила и проблема с излъчването на на програми на майчин език за малцинствата. Те естествено биха принадлежали към втората, по-специализираната, алтернативната и, от гледна точка на гражданския интерес, по-атрактивната програма. Например в Австрия публичната ЦРТ 2 предоставя по-качествени и по-разнообразни предавания за малцинства и елити (елитът е също малцинство) от първа програма.

За да заработи една частна телевизия у нас, са необходими горедолу между 19 и 23 милиона долара. В най-добрия случай инвестицията ще се изплати след седем-осем години. Това е, обемът на целия ни рекламен пазар през най-добрата му година – 1995. Бернд Дарендорф, който е член на медийния съвет в Берлин-Бранденбург, ни напомня, че правенето на частна телевизия е изключително скъпо занимание. В Германия има една такава, която е на печалба – RTL, най-големият европейски медийен концерн. Нейният главен конкурент, Sat 1, едва сега, след повече от 10 години съществуване, излиза от червената зона. А кога ще успее да върне дълговете си, е неизвестно.

Кой у нас разполага с толкова пари, смелост и оптимизъм по отношение на развитието на икономическата макрорамка, че да вложи толкова средства в един национален частен канал? Никой у нас. Еwentуално някой откън, който да доведе обратно със себе си поне някой от рекламодателите, които стремглаво се разбягаха през последните години. При нашите условия това не е само икономически, но и политически проблем. Този някой „откън“ ще иска политически гаранции от правителството, ще играе, макар и непублично, с него,

защото у нас не е важна толкова икономическата макрорамка, колкото политическият микропортрет в нея.

Представям си и правилата на тази невидима игра. Губеща ще е тъй или иначе българската публика, защото тя по принцип е изключена от играта. Националното няма да се осъществи двукро. Частната телевизия няма да е национална, а кой знае каква, защото ще се владее от глобална корпорация, правеща програми, подобни на хамбургерите в МакДоналдс. Развлечение, евтини филми, минимум превод. Там няма да има място за политическата публичност, в която се формира общественото мнение – главният коректив на политиката в националната държава. С лице към потребителя и с гръб към гражданата, глобално-комерсиалната телевизия ще представлява поредният задръстен канал на публичността.

И публичната телевизия няма да е национална, защото ще остане държавен монопол. Тя ще се политизира допълнително, но само в една посока – като представляваща интересите на държавата пред и без това парализираната публика. Ще функционира като квази частна собственост на държавата – не на нацията. Поради бюрократичната черупка все по-голяма част от населението ще бъде изключвана от участие в нейното създаване.

Какво всъщност тук ще се приватизира? Не персонал, не техника, не сграда, дори не и честота – тук държавният монопол, до приватизацията на БТК, остава непокатен. Единственото, което може да смени формата на собственост е преносната мрежа, трасето. Следователно абсурдно е да се твърди, че се приватизира Ефир 2. Това е само програма, нищо повече.

Но точно тук прозират капаните, заложи в Закона за радиото и телевизията. НСРТ лицензира само програми. Така той фактически е изключен като агент на приватизацията. Решаваща дума ще има пак държавата, даваща честота на оператора. Най-лошото в изкуственото разделение между програма и оператор, противоречащи на Европейската конвенция за трансгранична телевизия, в нашия случай дори не е двувластието. А скритата доминиция в него. Защо то реално изборът на оператор ще посочи програмата, а не изборът на програма – оператора. Следователно последната и тук дума ще има Министерски съвет, а не НСРТ.

Самата БНТ също не може да приватизира. Не е случайно, че в закона нейният правен статут остава неясен. Ева Кьосева обръща внимание на няколко абсурда, залегнали в него. БНР и БНТ се занимават с „оперативно управление“ на предоставеното от държавата имущество, тя не се „разпорежда“ с него. Както казахме – в стария социалистически смисъл нещо като „стопания“ на собствеността. Едно от последствията на тази правна размитост е, че колективите в

нашете радио и телевизия нямат правна самостоятелност; това прави интересите на работещите в тях – както при приватизацията, така и в съда – незащитими.

За разлика от предишния закон, сегашният е изключил текста, където е записано, че БНТ има две програми. Това допълнително лишава НСРТ от право на глас по приватизацията, защото той може да надзирава само по текста на закона. Съветът е законово изключен от участие при решението, дали приватизацията да е свързана непременно с ликвидирването на Ефир 2. Защото има и други национални честоти. Тук Ева Кьосева е категорична: *създаването на национален частен канал трябва да стане със специален закон*. Не може с подзаконовни актове правителството да си присвоява правото само да решава по проблеми, които засягат публичния интерес.

И тук ние имаме оригинален „принос“ в европейския дебат за медиите. На Запад има един принципен спор, който е свързан с различните национални правни култури – дали Медийният съвет да е и *регулаторен орган (с право на свои нормативни актове)*, или да бъде *само надзорен и лицензиращ (контролиращ и лицензиращ в духа и буквата на закона)*. Радетелите за регулативна функция представят медийният съвет като разширение и същевременно специализиране на парламентарната демокрация. Те са за един кратък медиен закон, в който да бъдат нахвърлени основните политически императиви и компетентности на съвета. По такива детайли като регламентиране на рекламата, щата, изследванията на аудиторията и т. н. публичният орган може сам да създава свои подзаконовни актове.

Противниците на регулаторната функция на медийния съвет, изтъкват, че така се измества компетентността на парламента, който е единствената демократична институция на „всеобщия интерес“, на националния суверенитет. Те са за един възможно по-широк и подробен закон, така че да не се налагат подзаконовни актове като създаващи евентуални прецеденти на подмяна на по-общите интереси с по-частни. Нашият, българският „принос“ тук е типично авторитарен: Двама се карат, третият печели. Вместо гръмо да спорим по баланса на компетентностите между Народно събрание и НСРТ, по-добре те да бъдат тихомълком грабнати от правителството. На пример чрез приватизация без закон, без публичен надзор.

ПРОБЛЕМИТЕ НА ПУБЛИЧНОСТТА СА ПРОБЛЕМИ НА ГРАЖДАНСКАТА КОМПЕТЕНТНОСТ

Сложна материя са проблемите на гражданските организации и масмедии – например на правно-институционалните предпоставки за тяхната независимост. Същевременно обаче те засягат пряко всич-

ки ни. Това е предизвикателство пред нашата гражданска компетентност. Взаимовръзките, в които ние тъй или иначе сме въввлечени, ни правят активни или пасивни участници в процеси, които не познаваме, за които понякога дори не подозираме. *Не всичко, което е от наш интерес, ни е интересно.*

Същевременно обаче е пълна илюзия да се мисли, че съществуват други демократични институции, които са по-компетентни и по-отговорни от нас, които вместо публиката и вместо гражданите могат да решават техните проблеми. Дори е напълно погрешно да считаме, че ако например политиките в Министерски съвет, Народното събрание и неговите комисии бяха по-компетентни, те щяха да направят по-добри и по-демократични закони от тези за съловните организации на лекарите и зъболекарите или за националните електронни медии. Нищо такова! Ако те знаеха повече, щяха го направят още по-лоши закони. Още повече в свой партийно-плеуралистичен интерес. Компетентността не може да бъде дефинирана извън знанието и можето в борбата между интересите и силите в едно общество.

Гражданската компетентност е компетентността да налагаш обществения интерес. Колкото по-слабо той е организиран, толкова повече интересите на мнозинството – на всички нас, които не намират сили, ще се прививжат като интересите на малцинството – на едни или други, които не си знаят силата.

Литература

- Христова, Светлана, 1998: Международният дискурс за неправителствените организации – между патоса и скептицизма, Изследване на гражданския сектор, номер 1, януари 1998, стр.91–130.
Gerhards, Jürgen, Friedhelm Neidhardt, 1990: Strukturen und Funktionen moderner Öffentlichkeit. Feststellungen und Ansätze. Berlin, WZB.
Jakubowicz, Karel, 1993: Freedom versus Equality, in: East European Constitutional Review, Vol.2, 3(1993), p.42–48.
Keane, John, 1991: The Media and the Democracy. Cambridge: Polity Press.
McQuail, Denis, Jan van Cuilenburg, 1982: Vielfalt als Medienpolitisches Ziel. Beschreibung eines evaluativen Forschungsansatzes am Beispiel der Niederlande, in: Media Perspektiven, 11(1982), S.681–692.
Salamon, Lester M., Helmut K. Anheier, 1997: The Civil Society Sector, in: Society, January/February 1997, p.60–65.
Völtmer, Katrin, 1994: Mass Media. Political Independence of Press and Broadcasting Systems. Berlin: WZB.

Авторът е доцент по социология на политическите движения и публичността в СУ „Св. Кл. Охридски“, д-р по социология

Здравко Райков

I.

Една стара японска поговорка казва, че във всяко нещо има повече, отколкото се вижда на пръв поглед.

Подобна е ситуацията и когато говорим за общественото мнение – един феномен, който занимава умовете на философи и социолози, на тирани и демократи от зората на човешката цивилизация до ден днешен. Хулено или възхвалявано общественото мнение е фактор, който едва ли може да бъде игнориран – неговото познаване, отчитане и управление е една от най-съществените предпоставки за успешната реализация на всяка политика. И обратното – негативното общественото мнение често е трудно преодолима бариера пред постигането на определени цели.

II.

Обществено мнение е сложен социалнопсихологически феномен, възникнал за решаването на актуален проблем, който засяга конкретни потребности на публиката. То е много тясно свързано с мас-медиите – в основата на взаимната връзка и обусловеност между тях е **информационната** природа на общественото мнение. Процесът на неговото формиране е реално възможен само в поле, наситено с богата и многопосочна информация. Трудно ще се появи общественото мнение, ако отсъства плуралистична информация, защото тогава е затруднена дискусиата, сблъсъка на различни аргументи и гледни точки, от които кристализира и общественото мнение.

Освен богата, пълна, многоаспектна информация за появата и функционирането на общественото мнение е нужна и още една съществена предпоставка – **публичност** на мнението. То придобива реално значение само ако е изразено и стане достояние на социалната общност – иначе е немислимо да предизвика и желания социален резонанс.

Медиите са почти единствения сериозен източник на информа-

ция за преобладаващата част от публиката днес. Но те са и средството, чрез което тя може да чуе, прочете и види и собствения си глас, макар и чувствително модифициран в процеса на неговото социално кристализиране – общественото мнение.

Затова ако мас-медията игнорират едно обществено мнение по някакъв проблем, то почти не може да се изяви и много бързо умира. Печатът, радиото, телевизията, а сега вече и модерните информационни мрежи са тези, които не просто създават предпоставки за нормалното функциониране на едно обществено мнение, но го правят легитимно.

III.

От древността до ден днешен не спира дискусията за това, доколко полезно е управляващите да се съобразяват с общественото мнение. Мислители от Платон до Хегел изразяват нескрито презрение към общественото мнение и предупреждават, че вземането на решения под неговия натиск е не просто погрешно, но и опасно. Причината за негативното или скептичното им отношение относно „гласа на народа“ се крие в подозренията им за недостиг на компетентност у носителите на общественото мнение.

Този въпрос придобива ключово значение сега, в навечерието на XXI век и за българското общество. От една страна в хода на демократичните промени ролята и значението на общественото мнение би следвало да нарастват, на него се позовават политици и държавни чиновници.

Същевременно тъкмо следването и подчиняването на общественото мнение прави едно управление несигурно и дори опасно за публичните интереси.

Защо? Защото в своята еволюция носителите на общественото мнение в българското общество – големите социални общности, отново губят своята компетентност и изпадат в състояние, което може ефимистично да определим като **интелектуален дефицит**.

Причините за това са многоаспектни – криза в образованието и ценностите, появата на агресивна и долнокачествена масова култура, икономически и политически вътрешни и външни интереси и др.

В резултат на стихийни и целенасочени усилия сега се появява български гражданин, непознат в недалечното минало и носител на общественото мнение.

Според публицисти това е човек, любител на поп-фолка и македонски песни, който рони сълзи пред поредния сапунен сериал и изпада в истерия при появата на Освалдо Рюс или футболна победа, с

настървение се рови из зодиаки и кръстословици и няма търпение да прочете и половин страница от някоя сериозна книга. Този човек знае, че не му плащат да мисли, и затова той вече мрази да мисли.

Според изследователи това е човек, който вече не е в състояние компетентно и квалифицирано да се изказва по важни въпроси, не може рационално да оценява сложните процеси и явления, протичащи в обществото, дезориентиран е, защото губи способността си логично да разсъждава.

За да не прозвучи казаното като продукт на аристократично високомерие, ще се позволам на някои актуални факти.

Международният център за развитие на децата във Флоренция – орган на Детския фонд на ООН, през юни тази година огласи проучвания за състоянието на образованието в 24-те бивши социалистически страни и съветски републики. В доклада на УНИЦЕФ, разпространен в Женева се констатира, че образованието в тях (включително и в България) сега е много по-лошо отколкото при комунизма. Изтъква се, че голяма част от децата не ходят редовно на училище заради повишените разходи, качеството на образованието е спаднало рязко. В доклада се отбелязва, че особено драстични са съкращенията на разходите за образование в България, където спадът е почти три четвърти.

(в. „Дума“ от 20.06.1998 г., стр. 7)

Проучване на НЦИОМ показва, че около 45 000 напускат училище годишно. Това прави близо 5 на сто от общо 800 000 ученици.

Безработицата е в основата на повечето от случаите при взимане на фаталното решение – близо 60 на сто от прекъснатите образованието си са от бедни семейства на безработни.

(в. „24 часа“ от 2.03.1998 г., стр. 1-3)

Всяка година хабилитираните преподаватели в страната намаляват. Само през учебната 1996/1997 година те са стопили с 16 процента. След 15 години се очаква България да има не повече от 30 000 младежи, следващи във висши учебни заведения.

(в. „Демокрация“ от 25.06.1998 г., стр. 4)

Според изследванията 37% от българите днес са неграмотни и броят им се увеличава непрекъснато.

(в. „Континент“ от 16.07.1997 г., стр. 2)

Неграмотните деца в България непрекъснато се увеличават и техният брой от 5 на сто през 1995-1996 година надмина 8% през 1997 година. Учениците масово напускат класните стаи и така поглъщат бройката на необразованите.

(в. „Труд“ от 22.11.1997 г., стр. 4)

50 000 са неграмотните деца в страната.

(в. „Континент“ от 3.11.1997 г., стр. 2)

Национална проверка през лятото на тази година показва, че всяко четвърто българче е неграмотно – 25, 6% от четвъртокласниците

са неграмотни. 51% от препитани 3040 ученици не са покрили задължителния минимум по математика.

(в „Новинар“ от 17.06.1998 г., стр.2)

Прочутата българска певица Валя Балканска и първият човек, стъпил на Луната – Нийл Армстронг, са спътници на планетата Земя. В това са убедени четвъртокласници от град Пазарджик, които масово са посочили двете имена при писмена проверка върху урок по природознание. Контролното било проведено в едно от основните училища в града. Наред с името на космическия глас учениците описали още като спътници на Земята комунистическия лидер Георги Димитров, американската совалка „Дискавъръри“ и планетата Сатурн... Едно от препитаните деца дори обавило за спътник първия български космонавт Георги Иванов.

Пълни с шокиращи отговори били и първите тестове по роднознание в четвърти клас, изтъкват образователни дейци от град Пазарджик. Питани за състава на населението в България, учениците посочват, че заради османското владичество в България има най-много турци. Според други у нас се забелязвали корейци, дори египтяни, но повечето от тях емигрирали със зелена карта, уплашени от войните.

Ученическите бисери са заради тоталното неразбиране на сложния учебен материал, който затруднява децата, признават техни преподаватели. Куриозните отговори са резултат от обръкваните препратки в учебните помагала, категорични са те.

(в „Стандарт“ от 6.11.1998 г., стр.3)

Невисокия коефициент на интелигентност се забелязва и от конкурсните изпити за слитните гимназии при седмокласници през 1998 г. Темата бе „По жицата“ на Йордан Йовков – ето някои бисери от конкурсни разработки:

- В този момент Гунчо забелязва, че на пътя има една каруца, впрегната с две жени. Едната вероятно е жената на Гунчо, а другата е легнала и не помръдва;

- Нонка посърнала и позеленяла. Болестта на Нонка може да бъде от преумора, от наследствени гени, от туберкулоза и много, много други неща;

- Сърдечният овчар поглежда към овцете и чак сега забелязва колко много са те, но всичките са черни, няма бели;

- Когато жените си вдигнат крайниците така, това не ще да е от жегата;

- Птицата е бяла, докато нищожното безгръбначно животно е черно по душа. Символът на бялата ластовица се губи сред общата черна тоналност – жицата, възглавницата, ластовиците;

(в „Стандарт“ от 11.07.1998 г., стр.4)

IV.

Като основен фактор за трансформацията „от мислеща – към наркотиизирана и духовно ленива публика“ днес излизат мас-медияте. А от тях публиката естествено избира онова средство, което изисква най-малко мисловни усилия – телевизията.

Месечните проучвания на агенция „Маркет тест“ потвърждават, че през последната година общият обем на аудиториите на отделните издания е намалял, спаднала е средната честота на четене на отделните вестници и все по-малко на брой са изданията, които българинът отгръща.

(в „Капитал“ от 1.06.1998 г., стр.52)

40% от българите изобщо не четат, а само 15% от тях имат съзнателно отношение към езика, сочи изследване на агенция МБМД.

(в „Новинар“ от 30.05.1998 г., стр.2)

Най-високо е доверито към БНТ. Всеки трети българин и върва напълно. Само 11 на сто нямат доверие в БНТ. На БНР върва всеки четвърти, а не му се доверяват 12 процента.

(в „Съгг“ от 20.07.1998 г., стр.2)

Сами по себе си тези цифри свидетелстват, че за много хора съществува само онова, което е показано по телевизията – онова, което е премълчано, както и другата гледна точка, която отсъства от телевизионните предавания, не съществува. Телевизионната публика е инфилтрирана от модели на мислене и нови стереотипи, създавани от медия, често контролирана от властта.

Същностна характеристика на общественото мнение е неговата конструктивна критичност. Но за да се формира тя е нужна алтернативна информация, а не пропаганда на успехите.

„Критичните материали в българската преса се движат от 20 до 60 процента, докато в ефира на БНТ и БНР те са само в 1 процент от случаите, сочи наблюдение на асоциация „АКСЕС“, което стартира през август 1997 г.

В двугодишния проект за сравнително наблюдение на държавните електронни медии, който се финансира от програмата „ФАР Демокрация“, влизат още Македония и Албания. Според проучването икономическата независимост от държавата стимулира журналиста да заема собствена позиция по даден проблем и да не се съобразява с никакви институции. Държавната собственост върху националното радио и телевизия пък се тълкувала от работещите в тях журналисти като дължима лоялност към държавата, а не към обществото. Милейки за сигурността си, те умишлено избягвали критиката, сочи още изследването.

Според него журналистическото разследване, коментарът и анализът са почти несъществуващи жанрове в държавните ни електронни медии... Според проучването пристрастността към отразя-

ване на събитията около изпълнителната власт е повече от очевидно...

Предпочитанията на държавните радио и телевизия към изпълнителната власт се доказвали и от времетраенето на излъчваните информации. Най-дълго време БНТ и БНР отделяли на новините за правителството. Честото нелогично пренапреждане на информационните акценти в техните програми също водело до това заключение.

(в „Континент“ от 4.07.1998 г., стр.11)

Ето резултатите от проучване, осъществено от група студенти от Нов български университет на телевизионните новини. В продължение на два месеца са анализирани основните новинарски емисии на Канал 1 и Ефир 2 на БНТ, Нова телевизия и телевизия 7 дни (от 3.02. до 26.03.1998 г.). Анализирани са 27 часа ТВ-време.

Изследването сочи, че 85% от телевизионните новини са заети от политики и управляващи. Участието на гражданите е минимално. Индивидът почти не изразява мнението си пред камерата. Типична картина е как политици и министри говорят пред журналисти, а вторите прилежно записват изказванията им.

Проучването акцентира върху символите на „седящия“, „стоящия“ и „работещия“ човек. Броят на седящите значително превишава броя на работещите, творците, създателите. Общият брой на масовите сцени за споменатия период е 298.185 от тях са посветени на „седящия“, 77 на „стоящия“, 36 на „работещия“ и едва 1 на „създателя на нови технологии“.

Само 6 минути са отделени на хора, които работят или създават нещо, което е около 1/260 част от анализираното време.

Едно от най-популярните места на видеорепортажите е ВИП-ът. Там се посрещат и разминават делегации, дават се разнообразни изявления. Според световните анализи колкото една страна е по-слабо развита в технологично отношение и гражданите и са с по-нисък стандарт на живот, толкова по-ясно е изразена външната активност на политическите и.

Характерен символ от новините е стълбата – от стълбището на президентството или на МС политиките изразяват гледната си точка как да се преодолее проблемите на страната.

Изследователите правят три основни извода от това проучване:

- новините пренебрегват индивидуалната гледна точка; електронните мас-медии предпочитат масовите сцени, което зачертава гражданската позиция и гледната точка на новатора;

- глобалните проблеми от типа на „цялостна реформа“, „приватизация“, „интеграция“, „инфраструктурни инициативи“ са от първостепенна важност и изместват значението на отделната личност; липсва хуманност както от страна на институциите, така и от страна на електронните медии в лицето на ТВ;

– много хора са убедени, че проблемите имат лесни и повърхностни решения; но проблемите се решават с действия, а не с лансиране на намерения.

(Руси Маринов. ВИП-ът – любимото място за видео-репортажи. Политиките изглеждат 85% от времето на ТВ-новините – във в. „Новинар“ от 21.04.1998 г., стр.11)

Ето данни и от други изследователи, които са показателни за характеристиките на полето, в което се формира и функционира общественото мнение у нас.

Проучване на агенция „Алфа ристърч“ сочи, че журналистите не вярват в информацията на колегите си. Изследването е направено сред 500 журналисти от централните и местните медии, 500 студенти и 200 активно общуващи по Интернет младежи. Според 76 на сто от младежите и 58 на сто от професионалистите в България е проблем предаването на недостоверна информация. Съмненията у тях не са в самите медии, а в начина по който новините се представят и интерпретират. 67 на сто от анкетирания са недоволни и от бързината, с която до тях достигат новините от страната. Същия проблем за информацията от света имат общо 75 на сто от запитаните.

(в. „Дума“ от 20.11.1998 г., стр.3)

„Според социологическо изследване на програма „Достъп до информация“ 71 на сто от запитаните юристи отричат правото всеки българин да черпи истина от административните извори. Въпреки очакванията, че сред тази гилдия са най-просветените като гражданско и правно съзнание люди, те с удоволствие спускат бариерата пред „обикновения“ си съгражданин.

И сред журналистите, едва 42 на сто са твърдо дат правото всеки да знае всичко за онова, което става в държавата...

(в. „Труд“ от 16.08.1998 г., стр.5)

Изследване в страната, направено от фондация „Достъп до информация“, доказва, че има масова практика на субективна преценка от институциите или от упълномощените да предоставят информация лица. И това се изразява по следния начин: „Ще разговарям с теб, ако съм в добро настроение или ако си ми симпатичен“. Според журналистката Еми Барух не е регламентирано задължението на служителите да приемат и разговарят с журналисти. В много случаи процедурата на предоставяне на информацията е бюрократизирана и йерархизирана. Служителите са административно зависими от своите началници, живеят в перманентен страх и за да не си навлекат неприятности, отказват да разговарят с журналистите, ако нямат писмено разрешение за това.

(в. „Демокрация“ от 21.05.1998 г., стр.17)

Масовата представа е, че ако в България има медлен плурализъм, то той е в печата. Но и тази представа се разколебава, ако вземем предвид, че двата най-тиражни вестника – на ВАЦ – „24 часа“ и „Труд“, всекидневно излизат в общ тираж от над 500 000 броя, дока-

то на всички останали всекидневници се падат около 230 000 броя.

Това разбира се, се отчита от властта – ето едно съобщение от страниците на в. „Труд“, цитираме дословно:

„Шефовете на „Труд“ и „24 часа“
обявяваха с Костов и Софийски“

„Главните редактори на в. „Дневен труд“ и в. „24 часа“ Тошо Тошев и Валери Найденов се срещнаха вчера на работен обяд с министър-председателя Иван Костов и столичния кмет Стефан Софийски. Били са обсъждани теми от вътрешно-политическия живот на страната. Следващата подобна среща ще е преди Коледа.“

(в. „Труд“ от 19.11.1998 г., стр.2)

А иначе пресата е независима от властта...

V.

Въздействието на мас-медията върху общественото мнение в процеса на неговото формиране и функциониране днес не може да си представим без проучванията (сондажите) на общественото мнение. Един безпристрастен поглед върху тях ражда доста въпроси. Мас-медията често тиражират проучвания, които се правят единствено за да осигурят публична подкрепа на вече замислени действия на властта. Не е трудно да си представим също, че една немалка част от данните от подобни проучвания, които няма да подкрепят онзи, който ги финансира, просто ги няма в медиите, следователно не съществуват за носителите на общественото мнение.

Технологията за реализация на манипулативни сондажи великолепно е отработена и не е сложна за усвояване. В книгата си „Обществено мнение, сондажи и демокрация“ Ървинг Креспи, бивш изпълнителен вицепрезидент на института „Галъп“ разказва за някои от триковете – като например:

- сондирането по проблеми, вместо по поведенчески нагласи,
- игра с поредността на въпросите,
- използването на общи вместо особени мнения,
- отчитане чувствителността на хората към формулировката на въпросите,
- използването на прости вместо на съставни въпроси,
- използване на насочващи въпроси,
- използване на балансиранни въпроси и т. н.

(Ървинг Креспи. Обществено мнение, сондажи и демокрация. Изд. на Институт за пазарна икономика, С., 1996 г., стр.83-112)

VI.

Осъществяването на реформата в страната и свързаните с нея негативни последици за носителите на общественото мнение, несъмнено ще е съпроводено от социална реакция. Проблемът се задълбочава от факта, че вече близо десет години чрез мас-медията политиките са винушали илюзорни представи у носителите на общественото мнение за същността и цената на прехода, както и за неговата продължителност.

Проучване на социологическа агенция Т.Е.С.Т. показва, че доминиращото мнозинство (63%) от хората не са наясно какво в крайна сметка представлява реформата. Голяма част от останалите – тези, които смятат, че им е ясно – смятат, че тя не предполага да се закриват неефективни предприятия, че безработицата няма да се увеличи, че няма нужда да се приватизират промишлени предприятия.

(в. „Труд“ от 17.08.1998 г., стр.8)

Или по най-важните проблеми свързани с перспективите на развитието в България, сега отсъства компетентно обществено мнение. Съществува най-абстрактна подкрепа, която в никакъв случай не е конструирана въз основа на върна, обективна, алтернативна информация.

Следователно, ключова характеристика на носителите на обществено мнение днес е неговата задълбочаваща се **некомпетентност**, неумението му да възприема, осмисля и ориентира поведението си в сложните и динамични социални процеси. Затова и очакванията, че общественото мнение ще играе важна роля при българския преход към капитализъм, следва да бъдат преразглеждани.

Авторът е доцент във Факултета по журналистика и масови комуникации, д-р по философия

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ЦЕННОСТИ В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО НА ФОНА НА ГЛОБАЛНИТЕ ТЕНДЕНЦИИ (теоретични прогнози)

Блага Благоева и Йонко Йотов

I.

Проблемът за политическите ценности в съвременното общество и за политическите идентификации на българското обществено съзнание е един от възловите за теорията и актуалната политическа практика.

Когато се анализират политическите ценности, могат да се направят няколко почти безспорни твърдения относно експлицирането на мястото и ролята им в политическия процес:

Първо, ценност е това, което удовлетворява определени потребности; тя винаги е елемент от включеността и съотнесеността на човека към света. Политическите ценности, следователно, бидейки мотивирани от социално-политическите интереси и потребности, превръщат човека от *homo sapiens* в *homo politicus* и съдържателно конкретизират неговата съотнесеност към политическата общност.

Второ, политическите ценности се проявяват в определени ценности ориентации към политическото и изпълняват функцията на програмиране и регулиране на политическа дейност и поведение.

Трето, политическите ценности са едновременно и резултат от историческото, политическо и културно развитие на социума и мотивационна основа на неговото развитие. Това е така, защото от една страна исторически формиралите се и субективно усвоени в процеса на социализация ценности детерминират идеи, убеждения, поведение в политическата система и чрез традициите доминантните от тях се трансформират в различни форми на социалност. От друга страна обаче, самите ценности са детерминирани от исторически, социално и културно сложили се фактори (национална историческа съдба, историческа памет; обективно сложили се национални, регионално-народностни, етнически, религиозни и политически интереси; силата и границите на действие на социализиращите агенти в политическата система; плурализма или еднообразието на идеи, идеологии и т. н.).

Четвърто, горната двустранна детерминираност се конкретизира и илюстрира ярко при взаимоотношението политически ценности – социална и политическа промяна. Всяка промяна възниква в конкретна ценностна атмосфера, сама по себе си носи ценностна натовареност, дестабилизира или укрепва съществуващия ценностен ред, формира или разрушава някакви ценности. Може би поради тази причина проблемът за ценностите в широк смисъл възниква в периоди на обезценяване и преосмисляне на културната традиция.

Според нас, анализът на политическите ценности в съвременното българско общество може да се осъществи посредством анализ на отношението към основните принципи и политическата аксеология на следните (повече или по-малко) популярни политически идеологии: консерватизъм (респ. неоконсерватизъм), либерализъм, социалдемократия, комунизъм и национализъм.

Считаме за необходимо да направим няколко предварителни уточнения и уговорки.

Първо, предложеното изложение няма характер на анализ, а е изразено на хипотеза и дава теоретични прогнози. Нашата цел не е да правим вторичен анализ на ЕСИ. В този смисъл изложението, което предлагаме носи характер на проект за анализ.

Второ, подборът на идеологии, принципи и съдържание на политическата аксеология е субективен и е с дискуссионен характер (не си поставяме за задача да анализираме историко-теоретични възгледи).

Трето, съдържанието на визираните политически идеологии се експлицира само чрез някои основни тези, относно мястото и ролята на държавата в основните политически ценности.

КОНСЕРВАТИЗЪМ

1. Основни тези:

- запазване на древните морални традиции (семејство, религия, собственост);
- притежаването на собственост е главно условие за постигане на лична свобода и социална стабилност;
- съществуването на строги граници между класи (и слоеве) в обществото е необходимо за социалната стабилност;
- съществуването на обществен елит (икономически и политически) е залог за разумно обществено устройство.

2. Място и роля на държавата – изразено в принципите за:

- антиетатизъм;
- патернализъм;
- поощряване на благотворителността.

3. Политическа аксеология

– свободата – индивидът е свободен да прави каквото пожелае при условие, че не пречи на другите. Разбирането за свободата на личността е подчинено на идеята за общото благо (акцент върху стабилността и реда в обществото) и е обвързано с икономическа независимост (акцент върху собствеността);

– равенството – „хората не са равни, не трябва да бъдат равни и не трябва да се стремим към това да ги правим равни“;

– „разликите в богатството и социалното неравенство са естествени; те са оправдани от фундаменталното равенство в политическите права и от икономическата свобода“;

– справедливостта – „справедливо е това, което съществува“. (Защото консерватизмът приема, че структурите в обществото са били, са и ще бъдат вертикални и в този смисъл обществото има пирамиден профил. Следователно, всеки опит за дестабилизация на установения социален ред би довел до анархия и задача на консерватизма е човечеството да съхрани това, което притежава).

НЕОКОНСЕРВАТИЗЪМ

Новите акценти на неоконсервативната идеология са свързани основно с:

1. Място и роля на държавата

– изразено е в идеята за „по-малко държава (т. е. основна функция на държавата е да охранява правото на свобода).

2. Политическа аксеология

– свободата – конкретизирана в концепцията за „негативната свобода“; тя е право на избор на жизнени цели и средства;

– равенството – равенство на предоставените възможности (на всеки член от обществото се гарантират равни шансове от закона и институциите за действие. Задача на обществото е да открива нови шансове пред хората, а задача на личността е да реагира на тези шансове, съобразно уменията и способностите си).

– справедливостта – конкретизирана в концепцията за дистрибутивна справедливост (равно отношение към способностите на хората).

ТЕОРЕТИЧНИ ПРОГНОЗИ:

В българското общество са популярни:
– привързаност към семејството, собствеността и религията (както традиция)
– неоконсервативното разбиране за равенство и справедливост.

ЛИБЕРАЛИЗЪМ

1. Основни тези:

- индивидуализъм – утвърждаване на моралния приоритет на индивида пред социалната общност;
- егалитаризъм – всички хора имат еднакъв морален статус; разликите в моралните достойнства на хората нямат отношение към правния и политически ред;
- универсализъм – утвърждаване на морално единство на човешкия род; второстепенно значение на конкретните исторически общности и културни формирвания;
- мелиоризъм – вяра във възможностите за промяна и усъвършенстване на обществените институции и политическия ред.

2. Място и роля на държавата

- естествените права на човека (собственост, икономическа свобода, политическо равенство), определят държавата като сбор от равноправни индивиди;
- гражданското общество е „договор“ и главна цел на политическата дейност трябва да бъде консенсусът;
- идеята за „социалната държава“.

3. Политическа аксеология

- свободата – възможност за лична реализация на всеки; свободата като неограничаване на избора;
- равенството – „всички хора са равни, защото Бог и природата са ги създали равни, надарявайки ги с разум“, съществуващите разлики са резултат на социални, човешки – а това значи – преходни институции;
- справедливостта – израз на съответствието между естествени права и социално-икономическата и политическа система.

ТЕОРЕТИЧНИ ПРОГНОЗИ:

- В българското общество са популярни:
- принципите на индивидуализма, егалитаризма и мелиоризма
- идеите за собственост, икономическа свобода и политическо равенство
- идеята за социалната държава
- либералното разбиране за свободата, равенството и справедливостта.

СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯ

1. Основни тези:

- основни ценности и цели на социалдемократията са Свобода, Справедливост и Солидарност;
- социалдемократията е за социална компенсация в обществото.

2. Място и роля на държавата

- държавата трябва да носи отговорност (икономическа, социална и политическа) за тези, които не притежават средства за производство;
- привързаност към идеята за социална държава и силни социални програми;
- държавна интервенция върху пазара с цел намаляване на разската социална поляризация в обществото.

3. Политическа аксеология

- свободата – тя не е природно, а обществено състояние и като такава е отговорност на цялото общество;
- справедливостта – равни възможности за индивидуална реализация, гарантирани от обществото;
- солидарността – ангажираност на хората към проблемите на обществото; право на всички граждани на диалог с обществените институции.

ТЕОРЕТИЧНИ ПРОГНОЗИ:

- В българското общество са популярни:
- необходимостта от социална компенсация в обществото;
- идеята за социалната държава;
- необходимостта от силни социални програми;
- необходимостта от държавна интервенция върху пазара като гарант срещу крайната социална поляризация;
- социалдемократическото разбиране за свободата и справедливостта.

КОМУНИЗЪМ

1. Основни тези:

- комунизмът е бъдещото безкласово общество, изградено върху основата на общонародна собственост и социално равенство;
- основни ценности и цели на комунизма са равенство, братство и справедливост;
- основното противоречие днес е това между труда и капитала, но

то е скрито зад идеята за икономическа и политическа демокрация;
– политическата система на либералната демокрация е само илюзия за демокрация.

2. Място и роля на държавата

– държавата е организация за класово господство; тя е отчуждена за обществото сила;
– актуалните ангажменти на държавата са: защита на социално слабите; борба с безработицата и социалното отчуждение.

3. Политическа аксеология

– свободата – свобода от потисничество и експлоатация; тя ще се постигне чрез разрушаване на структурите, които пречат на мнозинството;
– справедливостта – тя е равно разпределение и съпритежание на всички материални и обществени ресурси;
– равенството – равно отношение на всички към икономически и политически ресурси.

ТЕОРЕТИЧНИ ПРОГНОЗИ:

В българското общество са популярни:
– комунистическото разбиране за актуалните ангажименти на държавата;
– идеята за социално равенство;
– необходимостта от борба срещу социалното отчуждение.

НАЦИОНАЛИЗЪМ

1. Основни тези:

– основната цел е запазване единството на нацията и постигане на нейното величие;
– основните ценности са: държава, нация, ред, стабилност, сигурност;
– приоритет на националните интереси над всички останали.

2. Място и роля на държавата

– държавата е творец на цялостния политически и социален живот;
– държавата е единствения носител на силната и централизирана власт.

3. Политическа аксеология

– свободата – индивидът е социално животно; извън организацията на обществото с неговите правила и задължения той не притежава съществена свобода;

– равенството – човекът съществува само чрез общността; ето защо социалното равенство и справедливост се съдържат в и олицетворяват от държавата;

– личността на лидера, олицетворяващ духа, волята и добродетелите на народа, идентифициращ се с нацията.

ТЕОРЕТИЧНИ ПРОГНОЗИ:

В българското общество са популярни:

– идеята за единството на нацията;
– идеите за обществен ред, социална стабилност и сигурност, гарантирани от държавата;
– идеята за силен и авторитетен, но не авторитарен лидер.

ОСНОВНИ ИЗВОДИ:

1. Противоречивото историческо развитие на България определя и противоречива политическа ценностна система, в която се преплитат консерватизъм и либерализъм, социалдемокрация, комунизъм и национализъм.

2. Класическите принципи и ценности на визираните политически идеологии са пречупени през призмата на българската народопсихология, специфичните политически традиции и опит.

3. В процеса на социално-икономическа и политическа промяна в България все още не са преодоляни ценностната криза и ценностната дезориентация на общественото развитие (намиращи израз в засилваща се политическа апатия и nihilизъм, за сметка на доскопшната свръхполитизация).

4. В българското обществено съзнание все още не е формирано рационално и прагматично отношение към политическите процеси, а преобладава емоционалното такова.

5. Преодоляването на съществуващата ценностна криза, утвърждаването на нови ценности (или излизането от състояние на „латентност“ на стари такива), както и ясната определеност на ценностната система на българското обществено съзнание ще зависи преди всичко от характера на по-нататъшното развитие на политическите и икономическите процеси в България.

II.

Ценностите, общественото мнение и правосъзнанието са феномени – пряко свързани с практическото прилагане на теоретични схе-

ми, концепции, религии и идеологии. Следователно, те са и фундамент, както на прогреса, така и на многобройните беди сполетяли човечеството.

Традиционно прилаганата парадигма на регулиране на обществените процеси „вход-изход“ в крайна сметка се състои в това, че на входа на политическия процес се залагат ценности, които според господстващата идеология са приоритетни. Оттук, огромната мощ на държавната власт се използва за формиране на обществено мнение и правосъзнание, налагане на стратегии към постигане на определен модел на общество.

АДЕКВАТНИ ЛИ СА НА СЪВРЕМЕННИТЕ РЕАЛНОСТИ ЗАЛОЖЕНИТЕ В ИДЕОЛОГИИТЕ ЦЕННОСТИ ?

Възниква въпросът за адекватността на традиционните идеологии и съдържанието се в тях ценности по отношение на съвременните реалности. Нашият отговор е двусъзначен. От една страна, нито една от идеологиите не е напълно адекватна. Това обаче не е, защото съдържанието се в тях ценности са неадекватни, а защото давайки приоритет на дадени ценности за сметка на други, управлението на база на която и да е идеология прави невъзможно прилагането на системния подход при регулирането на обществените процеси. Очевидно е напълно необходимостта от преосмислянето на ролята на идеологиите.

Още през 60-те години на нашия век световната общественост беше алармирана, че ако управляващите продължават да подценяват системния подход, т. е. не се намерят механизми за управление на неидеологическа основа, обществото ще се сблъска с още по-остри от миналото проблеми, дори е застрашено от гибел (Peccei A., The Chasm Ahead, Toronto 1966, Meadows, The Limit of Growth, New York 1972).

Редица учени поставят въпроса за това, че горната постановка е опасна. Според тях, отхвърлянето на идеологиите създава предпоставка за вакуум в ценностните системи. Известна е обаче т. нар. „научна поговорка“, че природата не търпи вакуум. Нашата теза е, че не бива да се подценява ролята на идеологиите, но следва да се намерят механизми за тяхната консолидация. В повечето от традиционните идеологии се съдържат ценности, необходими за посрещането на предизвикателствата на XXI век. Същевременно, във всички тях има едностранчивост, създаваща предпоставки за догматизъм – неадекватен на съвременните реалности.

КЪМ УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

С какво и как ще бъде запълнен вакуумът в ценностите, ако разрушим предпоставка, че дадена идеология е способна да формира адекватна ценностна система? Човек трудно се разделя с вече установените схващания, пише Бертранд Шнайдер (Шнайдер Б., Скандал и срам, София 1992), но факт е, че новото поколение или т. нар. бъдещата генерация все по-открито отхвърля ценностите, присъщи на техните предшественици, а широката общественост е уморена от налагане на ценностни системи. Процесът на формиране на нов тип ценностна система е мислителен, но необходим.

Основава за оптимизъм, че човечеството ще успее да преодолее волунтаризма, чийто генезис са идеологиите дават следните обстоятелства:

- този път „лидер“ при формирането на нов тип ценностна система ще бъдат не политическите лидери, а интелектуалният потенциал на човечеството. Науката е тази, която може да преодолее заследяването от икономически, технологични, идеологически и др. „победи“ – присъщо на политиките. Стоити кръгове от учени работят вече в посока поставяне на развитието на обществото на разумна, неидеологическа основа. Императивно тук е изискването за сътрудничество между наука – управляващи – международни институции – структури на гражданското общество – частен сектор. В световен мащаб са изградени и функционират добре т. нар. мрежи за взаимно обучение (Mutual Learning Networks). Направени са първите стъпки към партньорство за „цивилизовано развитие“.

- макар и оспорвана като терминология, реалистичност и др., при формирането на нов тип ценностна система изключително полезна е концепцията за устойчиво развитие. Уникналото при нея е, че чрез Декларацията от Рио от 1992 г., подписана от представители на правителствата на над 170 страни, устойчивото развитие получи политическо признание като концепция и стратегия за водене на политика на национално, регионално и глобално равнище. За пръв път политиките и международните институции оставиха в ръцете на интелектуалните среди да изясняват принципите, съдържанието и показателите за устойчиво развитие. Последното изисква време, защото този път няма място за прояви на волунтаризъм. Шест години след Рио' 92 въпросителните около устойчивото развитие като общоприета стратегия са многобройни. Работата продължава усилено. Постигнатите обаче резултати са оптимистични. Едно от най-важните постижения е изводът, че устойчивото развитие не е поредната утопия от рода на „комунизма“, „американската мечта“, „глобално село“ и др. Защото тук става въпрос не за определен модел на

общество, а за комплекс, система от принципи – консолидиращи ценности на традиционните идеологии. На тяхна база ще се приемат стратегии за развитие, в зависимост от специфичните условия на национално, регионално и глобално равнище. Страни като Германия, Финландия, Русия, Мексико вече имат първите варианти на национални стратегии за устойчиво развитие. Международните институции преустройват своята дейност, съобразявайки се с принципите на устойчиво развитие, които са далеч от идеологическо даване на приоритет на която и да е ценност.

● Американски учени под ръководството на Михайло Месарович подложиха на критика споменатата в началото на нашето изложение парадигма „вход-изход“ в процеса на вземане на управленски решения (Mesarovic M., D. Mc. Ginnis, D. A. West, *Cybernetics of Global Change: Human Dimension and Managing of Complexity*, UNESCO 1996). Като нейна алтернатива те предлагат т. нар. парадигма „гърсене на целите“. Типично за нея е, че създава възможност за перманентна проверка и корекция на взетите решения на базата на анализа на изменениата в управляваната система и изискванията на принципите на устойчиво развитие.

ПРАВАТА НА ЧОВЕКА – ЦЕННОСТИ И МЕХАНИЗМИ

Опитът да бъдат систематизирани принципите на устойчиво развитие в пет групи:

- достойно отнасяне към всеки член на обществото;
 - нарастваща политическа и юридическа отговорност на правителствата и международните институции;
 - влиятелно гражданско общество;
 - ориентиран към човека икономически растеж;
 - здравословна околна среда и забрана на опасни производства,
- показва, че принципите на устойчиво развитие са в синхрон с традиционното класифициране на правата на човека и тяхното съдържание: граждански и политически права; социални и икономически права; т. нар. права от трето поколение.

Следователно, новото и уникалното на концепцията за устойчиво развитие не е в съдържанието на нейните принципи, а в системния подход, който се изисква за тяхното прилагане. Иначе институтът на правата на човека в лицето на Всеобщата декларация на ООН и последвалите я международни инструменти за защита на правата на човека се развива вече 50 години.

Анализът на съдържанието на правата на човека до голяма степен изяснява показателите за устойчиво развитие и доказва застъпеността от нас теза, че те имат консолидираща ценностите – застъпени

в различните и противопоставящи се до сега идеологии – функция. Достатъчно е да се дадат примерите с това, че гражданските и политическите права съдържат основните ценности на либерализма, консерватизма и социалдемократията. Социалните и икономическите права отразяват основните идеи на социализма, социал-демократията, християн-демократията. Т. нар. нови права като: на здравословна околна среда, самоопределение и др., са в основата на т. нар. „нови идеологии“.

Правата на човека се превръщат и в нормативна база за устойчиво развитие, защото международните инструменти за защита на правата на човека са правнообвързващи за страните по тях и са създадени надеждни механизми за съблюдаване на задълженията на правителствата по тях. В този смисъл, те престават да бъдат чисто правен проблем, а придобиват и стратегическа функция – ориентир за водене на политика на национално, регионално и глобално ниво. Предстои обаче, изключително сложна работа по усъвършенстване на механизмите за мониторинг и ефективна защита на правата на човека от страна на международните институции, защото досегашната система на глобално ниво е изключително тромава. Европейската система на този етап дава най-добри резултати и опитът ѝ може да бъде използван и на глобално и национално ниво.

Въпросът обаче, не е само в защитата на правата на човека. Важно е правата на човека и механизмите за тяхната защита да се превърнат в градивен фактор. В смисъл, че те да станат в основата на процеса на формиране на нов тип неидеологическа ценностна система за всеки член на обществото, но най-вече за управляващите.

Правата на човека се явяват показатели и критерии при прилагането на парадигмата „гърсене на целите“, която според нас има бъдеще и ще бъде предмет на отделно от настоящото изложение.

РАЗВИТИЕ НА КОНСОЛИДИРАЩАТА ФУНКЦИЯ НА ПРАВТА НА ЧОВЕКА

1. *Бъдещето на труда* – водени от постановката, че „ние сме това, което произвеждаме“ учени и икономисти насочват своите усилия към преосмисляне на традиционните концепции за трудовите отношения. Приема се, че трудовата дейност е в основата на реализацията на индивида и личната му свобода (Giardini O. and P. Liedtke, *Wie werden wir arbeiten*, Hamburg 1998). Първият голям въпрос е радикалното решаване на проблема с безработицата, защото чрез нея се губи човешки капитал. Виждането, че паричният капитал е висша ценност е несъстоятелно, защото той е нищо без човешкия

капитал. Последният се определя като сбор от полезни познания и умения на членовете на обществото, като резултат на образование, обучение и практика. Паричният капитал не е нищо повече от инструмент за мобилизиране и стимулиране на човешката активност. На обществото са необходими все повече образовани и мошени хора.

Видянето, че целта на труда е повече стоки и услуги и определено на неговата стойност на базата на количествени показатели е вредна.

Неимоверното напредване на технологиите създава опасност да се получи т. нар. „райски парадокс“ – производство на материали блага на почти нулева цена. В такава ситуация членовете на обществото няма да получават заплатата и „раят ще започне да изглежда ад“.

2. *Преодоляване на нормативните конфликти* – от екологични до етнически – в условията на плуралистично общество. Пътят е формирането на нов тип ценностна система на базата на толерантност. За целта е необходимо да се институционализира диалога между носителите на различни социални интереси и търсене на общите за нацията, региона, света като цяло интереси.

Един от аспектите на проблема за преодоляването на конфликти е пряко свързан с Рамковата конвенция за защита на националните малцинства.

В света 132 държави са с над един милион население. От тях едва 12 са етнически хомогенни. В 25 страни 90% от населението се състои от една етническа група. При други 25 най-голямата етническа група съставлява 75%, а в 31 мнозинството е 50% и т. н. Статистиката показва, че проблемът с етническите малцинства е световен, включително и европейски, а не само балкански.

Бездействието и симулирането, че т. нар. национален въпрос не съществува е бомба със закъснител за всяка държава, включително и на регионално и глобално равнище. Адекватно на предизвикателствата на XXI век решаване на обективните и субективни противоречия между групи с различен етнически произход, вероизповедание и др. е предприемането на мерки за консолидация на субкултурите.

Подходът на предоставяне на автономия и промяна на сега съществуващите граници между държави води до непредвидими последици. Показателни в това отношение са събитията в бивша Югославия. Подобни сценарии се използват за постигане на котирирни политически и икономически интереси от страна на кръгове, които крият своите намерения и действия зад паравана на „етническите конфликти“.

„Туширането“ на проблемите с националните малцинства озна-

чава съзнателно пренебрегване на специфичните потребности, интереси и проблеми на обективно обособени общности от страна на правителствата – проява на „безлична бюрокрация“. Това кара техните представители да „надигат глас“ и да търсят нестандартни форми за въздействие върху правителствата. Пример в това отношение са усилията на шотландци и каталонци да устояват своята самобитност. Ирландци, баски и корсиканци прибавят и до тероризъм.

Подписаната на 9 октомври 1997г. от президента на Р България Рамкова конвенция за защита на националните малцинства предизвиква противоречиви реакции от страна на политици и представители на граждански организации. Сред широката общественост се забелязва признаци на безпокойство, че се създават предпоставки за ескалация на етническо напрежение. Опасенията са безпочвени, защото програмният характер на Рамковата конвенция показва, че основната и цел е формиране на нов тип европейска култура на базата на толерантност и недопускане на дискриминация по какъвто и да е признак – една от основните задачи на Съвета на Европа.

3. *Обучението* – „да се учим да учим“. Остро се поставя въпроса за намиране на механизми за перманентно обучение за всички и на всички нива. Особено значима тук е ролята на университетите. Самото название – университет – предполага, че на тези институции се определя ролята да акумулират всички научни знания за обществото. Тяхна основна задача е да задълбочават знанията чрез изследвания и да ги разпространяват чрез процеса на обучение. Науката отразява търсенето на човешеството на истината за взаимноотношенията човек-природа, човек-човек, човек – технологии. По този начин се помага на обществото да се самоопознае. Основният принцип на университетите е положен в отношенията учител – ученик още в Древна Гърция. По-нататък обучението се институционализира в рамките на манастирите. Съвремената им история започва с отношението студент-професор. От седем века насам съществуват хиляди университети. В миналото университетите са били ограничавани в своята дейност от управляващите кръгове и църковни клирове. Днес университетите са зависими от финансовите средства с които разполагат.

В условията на глобализация, информационни технологии, мобилност и необходимост от задълбочена оценка на състоянието и перспективите на обществото, ролята на университетите следва да бъде преоценена. Днес не управляващите трябва да определят какво трябва да се изследва и изучава, а те да се учат да учат. Същевременно, отговорността за иновационните процеси пада изключително на университетите.

Очевидно решаването на проблемите на обществото чрез връзката ценности – обществено мнение – правно съзнание – наука – управление – практика, изисква мобилизация на интелектуалния потенциал на национално, регионално и глобално равнища.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Бентон, Ф., Консерватизмът, Панорама, С., 1992.
2. Грей, Дж., Либерализмът, С., 1991.
3. Енциклопедия на политическата мисъл, Блекуел, С., 1997.
4. Социалдемократически програми, С., 1994.
5. Хесс, Х., Практическа работа в Социал-Демократическа партия. Справочник, Варшава, 1996.
6. International Encyclopedia of the Social Sciences, V.3, 9.
7. Beyme K. von, Parteien in Westlichen Demokratien, Munchen Zurich 1984
8. Pecsei A., The Chasm Ahead, Toronto 1998
9. Кинг А. и Б. Шнайдер, Първата глобална революция, София 1992
10. Шнайдер Б., Скандал и срам, София 1996
11. Mesarovic M., D. Mc. Ginnis, D. A. West, Cybernetics of Global Change: Human Dimension and Managing of Complexity, UNESCO 1996
12. Giarini O. a. P. Liedtke, Wie werden wir arbeiten, Hamburg 1998
13. Jones P., Rights, Macmillan 1994

Авторите са главни асистенти в катедра „Политология“ при УНСС

БЪЛГАРКАТА: МЕЖДУ КУЛТУРАТА НА ЗАВИСИМОСТ И ЦЕННОСТИТЕ НА ДЕМОКРАЦИЯТА

Лиля ДИМОВА

Глобалните трансформации в българското общество, започнали в началото на 90-те години, логично и закономерно засегнаха статуса на жените и разместиха пластове в социалните взаимоотношения мъже-жени. Сравнително активното присъствие на жените на пазара на труда (през 1998 г. те съставляват почти половината от работната сила и заетите) и високия им образователен потенциал (в най-високо образованите групи те дори са повече от мъжете), не им спести, нито омекоти ударите на кризата. Точно обратното, зароди се феноменът „феминизация на кризата“, чиито направления засягат положението на жените на пазара на труда и в семейството, а като цяло води до съществени изменения в начина на живот, ценностите и самочувствието на българките.

Въпреки законово уреденото и конституционно гарантираното си равенство, жените в България се оказаха по-силно засегнати от турсовите на центробежните процеси в променящото се общество. В сравнение с мъжете, те са по-силно застрашени да останат без работа, имат по-ограничен достъп до подходяща работа (такава, каквато съответства на образованието, квалификацията и наклонностите им), високоплатените длъжности са предимно „мъжка територия“, рисковете за маргинализация пред несемейните жени са по-реални, отколкото пред мъжете в същото положение. Едни от основните причини за това се съдържат в неравномерното разпределение на тежестите на кризата между мъжете и жените в страната. Най-вече става дума за двойната тежест, която поемат жените при изпълнение на ролите си в семейството и на пазара на труда и която генерира неравносигурни шансове за реализация. Жените (както въпреки и мъжете) се оказаха неподготвени за провокациите на новите реалности и най-вече на противоречивата пазарната конюнктура. За това и аксеологическите им скали като проекция на тези нови реалности са в процес на реаранжиране и носят белезите на противоречивост и динамика.

1. Емпирични аргументи за променяния се социален статус на българката и за т. нар. *gender* ракурс на трансформациите в общест-

вото се съдържат в множество социални изследвания, проведени от началото на 90-те години в страната. Тук се представят данни от ежегодните национални представителни изследвания, проведени от Агенцията за социални анализи (ACA) в периода 1993-1998 г. в рамките на Международната програма за социални изследвания (International Social Survey Program – ISSP). Стартирала през 1984 г. с 4 участници, по програмата ISSP вече работят научно-изследователски екипи от 30 страни, прилагайки единна методика и инструментариум. Този подход осигурява възможност за разработването не само на дълбочинни национални, но и на крос-национални и крос-културни анализи на значими социални теми. ACA е българският представител в ISSP.

2. Резултатите от изследванията разкриват, че към края на 90-те години най-сериозните проблеми (които са същевременно и основни предизвикателства), пред които са изправени българските граждани са свързани с престъпността, безработицата и ниския жизнен стандарт. Първоначалният шок от появата на тези явления в обществен живот на България, характерен за първите години на промените е притъпен, но без да са преодолени самите проблеми. Нещо повече, вече се наблюдават модификации във вътрешната им структура. Става дума, например, за поява на различни форми на организирана престъпност и за разширяване „асортимента“ на престъпленията и възрастовите граници на извършителите. Става дума и за зараждане и все по-често „утвърждаване“ на циклична „дълготрайна, етническа или „женска“ безработица. Девет години „след началото“, зад масовото обедняване на населението се открояват симптоми на формиращ се културен модел на бедността сред една трета от хората в страната.

Сами по себе си достатъчно сериозни, тези проблеми генерират още един също много съществен проблем – привикване с тях. Престъпността, безработицата, ниския жизнен стандарт започват да се приемат като неотделима част от българския обществен живот и логично провокират различни типове оценъчни и поведенчески реакции сред отделните социални групи и слоеве. Над 70 на сто от жените, например (и всеки втори от мъжете) се страхуват да се разхождат сами нощем, за да не станат поредните жертви на нападение или грабеж; повече от половината от работещите българи се чувстват реално застрашени да загубят работата си, като в сравнение с колегите си мъже, жените са по-несигурни за работното си място. „Синдромът на несигурността“ се откроява като един от най-масовите в кризисната ситуация.

Силно разклатеното чувство за сигурност и общото състояние на несигурност не само за работата, но и за собственото бъдеще и това на семейството и децата, логично извежда „сигурността“ сред

доминиращите ценности в масовото съзнание. Изследванията показват, че българинът и особено българката, са готови понякога на унижителни компромиси, за да гарантират сигурността на живота си, на мястото си на трудовия пазар, на своята собственост, на семейния си статус. „Малко, но сигурно“ се превръща в жизнена философия и филтър, през който се преценяват плюсовете и минусите на възможностите за постигане на по-високо качество на живота. В съчетание с масовото обедняване на българското население и все още ограничените възможности за подобряване качеството на живота, стремежът към сигурност и борбата за оценяване се превръщат в самоцел и в културен модел на поведение.

2. Бедността засяга почти еднакво мъжете и жените у нас и тенденцията на устойчивост на двуполусния модел на социална стратификация е трайна от 1993 г. насам. Емпиричните данни убедително доказват, че самоидентификацията по скалата „бедни – богати“ не е претърпяла съществени промени. Към категорията „бедни“ се причисляват около една четвърт от българските граждани, докато делът на хората със самочувствие на „богати“ вече шеста година дори не достига 1 на сто. Съотношението „богати – бедни“ също е впечатляващо – 25 пъти повече са българите (и мъже, и жени), които живеят с усещане за бедност в сравнение с онези, които се смятат за „богати“. (Вж. Приложението)

Средата на скалата „богати – бедни“ е покрита с около една трета от хората у нас, а масовото струпване продължава да бъде от средата към дъното на социалната пирамида. Направеният клъстер-анализ на данните от 1997 г. отграничава три основни групи в българското общество според критерия „самооценка на материалния статус“. Това са групите на:

– „крайно бедните“, където попадат 43 на сто от българските граждани. Месечните им доходи са около и под 60 000 лева. Те се самоидентифицират към дъното на социалната пирамида, оценяват материалното си положение като изключително лошо („едва свързвам двата края“), очакванията им са за още по-силно пропадане, а стратегията им за изход са преобладаващо пасивни. При тях може да се твърди, че е започнал процес на формиране на културен модел на бедността;

– „група на бедните“ – към тях се включват около 30 на сто от хората у нас. Доходите им също са ниски – между 60 000 и 95 000 лева на месец. Те оценяват материалното си положение като „лошо“, не очакват особени подобрения в жизнения си стандарт в близките години и също разчитат главно на пасивни стратегии за справяне с кризата. Самоидентифицират се между средата и дъното на скалата „бедни – богати“;

– „групата на не-бедните“ покрива 25 на сто от българите, чиито доходи на месец надхвърлят 100 000 лева. Самите те се идентифицират около средата на скалата, разчитат повече на активни стратегии за подобряване на материалното си положение, оценявайки го като „задоволително“. Прогнозите им клонят повече към запазване, отколкото към повишаване на жизнения стандарт.

3. Жените натежават в първия и втория клъстер – на „крайно бедните“ и на „бедните“. Но ако през 1995 г. две трети от „крайно бедните“ бяха жени, то през 1997 г. разпределението е почти поравно с незначителен превес на жените. Обяснението може да се търси както в „уднаквяването“ на бедността и на културата на бедността между отделните социални групи, включително между мъжете и жените, така и в общото „привикване“ към живота в бедност.

Към края на 90-те години „жените в бедност“ в България имат някои специфични особености, повечето от които са свързани със социално-демографския им портрет. По данни от специалното изследване „Жени в бедност“, проведено от Агенцията за социални анализи (АСА) през 1997 г. по поръчка на УНДР, това са преди всичко жени-глави на домакинства (според НСИ такива домакинства са 21,4 на сто от всички домакинства у нас), безработни жени без особени шансове да си намерят подходяща работа, жени предимно от малцинствените етноси, възрастни жени и особено живеещите сами. Многофакторните анализи на емпиричните данни водят към извода, че у нас е налице не само „феминизация на кризата“, но и „феминизация на бедността“.

4. Несериозно е обаче, „феминизацията на бедността“ да се дешифрира по схемата „жените са по-бедни от мъжете“. И същността, и предпоставките за женската бедност са другалде. Интегралната оценка на бедността при жените е, че кризисната ситуация у нас стоварва върху жените двойно бреме. Три четвърти от българките носят главната отговорността по грижите за дома, семейството, децата. Само в една пета от българските семейства тези дейности се разпределят поравно между партньорите. Като се вземе предвид, че 60,1 на сто от жените в трудоспособна възраст работят и у нас е трудно да се формира категорията „домакиня“, то е логично да се заключи, че българката има в най-добрия случай удължен работен ден. В условия на пълна заетост това е проблем, касаещ здравето и личностното утвърждаване на жените. В условията обаче на масово обедняване и на силно стесняване на трудовия пазар, това вече ограничава шансовете им за равностойна конкурентност. Поемайки задължението си на работа и в къщи, при това в условия на недостатъчно развитие и финансово трудно достъпен сектор на услугите у нас, жените „де-факто“ нямат физическите възможности да се преквалифицират

и да отговарят на новата пазарна конюнктура.

Този процес – на изтласкване на големи групи жени към маргиналните категории – продължава и в края на 90-те години. Проблемът е, че неравномерното разпределение на тежестите на кризата и турбулентността на протичащите трансформации, оформят групи жени, които са сред едни от най-бедните слоеве на обществото. Още по-големият проблем е, че те са носители и проводници на културата на бедността. С други думи, при тях от случайно попадане в капана на бедността това се превръща в начин на живот – на тях и техните деца. Другото е, че емпирично регистрираните характерни симптоми на културния модел на бедността (според Оскар Люис те са свързани с „живот на ръба“, чувство на безизходица, песимизъм, апатия, фатализъм, пасивност, примирение, безпомощност) имат способността да се възпроизвеждат в поколенията и с това да генерират бедност. Дори и когато се преодоляват условията и предпоставките, хвърлили ги в капана на бедността.

Именно затова, западните експерти отдавна за заключили, че бедността не е индивидуален, а социален проблем. Оттук и борбата с бедността не може да бъде успешна без намесата на държавата, но тази намеса би трябвало да бъде не само фрагментарна (под формата на епизодични или дори на постоянни социални помощи), а подчинена на цялостна стратегия, в която са изравнени шансовете и възможностите пред мъжете и жените за достъп до образование, труд, осигуряване, социална реализация.

5. Регистрираните индивидуални стратегии за запазване или подобряване на материалното положение у нас са подчертано пасивни – и при жените, и при мъжете, но при жените в значително по-голяма степен. (Вж. Приложението). Тази тенденция запазва посоката си, като през 1997 г. главно на „икономни“ и на „стягане на коланите“ разчитат 37 на сто от жените и 29 на сто от мъжете. Безпомощното „не знам какво да правя“ е характерно за всяка пета българка и 15 на сто от мъжете. При жените в бедност този процент е чувствително по-висок – 46 на сто. Анализите обаче показват, че при последната група не са изключени случаите на „заучена безпомощност“, за да се търси общественото съчувствие и да се осигури достъп до социални помощи. Тези случаи са разпространени най-вече сред ромските етнически групи, като голяма част от ромите почти изцяло разчитат на тези помощи. При жените-ромки кризата породи и едно специфично явление – „професия-майка“, т. е. раждане на деца, за да се получават помощи за отглеждането им и съответно – за съществуване на фамилията.

Пасивните стратегии като цяло са резултат както на ограничени реални възможности за промяна на стандарта на живот, така и на

личностни характеристики, каквито са образователното, квалификационното или професионалното равнище. Дължат се до голяма степен и на превърналите се в традиционни представи на държавата да се гледа като на покровител и като на отговорна инстанция за осигуряване жизнения стандарт на обществото и на всеки отделен негов член.

6. Социалните изследвания регистрират висока „култура на зависимост“ сред българските граждани. В семейството това се изразява преди всичко при взаимоотношенията родители-деца и корени-те идват от народопсихологията и менталитета ни. Дори и в ситуация на ограничено потребление и снижен жизнен стандарт, около 40 на сто от родителите подкрепят своите пълнолетни деца не рядко с цената на собствени лишения и това се приема за нормално и от двете страни. На работното място изцяло от работодателите се очаква да се грижат за условията на труда, безопасността на работното място и личната безопасност на работещите, като ролата на самите работници се възприема просто като изпълнителска, а участието им в управлението е или символично, или изобщо липсва. На ниво общество, културата на зависимост се проявява в многопосочни и масови очаквания и претенции към държавата и властта.

В сравнение с мъжете, жените проявяват по-масови и по-силни претенции към държавата. Впечатляваща част от тях са убедени, че държавата (като синоним на управляваща власт) е длъжна да предприема мерки за намаляване на подоходните различия в обществото, за осигуряване на работа, за гарантиране доходи на всеки член на обществото, за подпомагане на образованието, здравеопазването, дори бизнеса (Вж. Приложенияето). Може да се каже, че жените проявяват по-силно изразено инструментално отношение към държавата в сравнение с мъжете, макар и различията да не са особено фразирани. Относително по-високата култура на зависимост при жените, която основно се изразява в пасивно изчакване решенията на индивидуалните проблеми да дойдат отнякъде „отвън“ и най-често „отгоре“, се корени не само в най-новата ни история, но и в традиционния патриархален ценностен модел.

7. Формираната култура на зависимост при българката се сблъсква със стремежа ѝ към независимост – икономическа, социална, духовна. Внутрешно мнозинство от българките (66 на сто от всички пълнолетни жени и 76 на сто от работещите) са на категоричното мнение, че работата (има се предвид платения труд извън дома) е един-добрият начин за една жена да бъде независима. Всъщност, провайдерството е само на повърхността – българката, по подобие на японката например, има силно прагматично отношение и към рапавенството между мъжете и жените и към формите на зависимост и

независимост. В някои случаи, какъвто е този с отношението към държавата, „свободата на подчинения“ или „на зависимия“ се оказва не само по-привлекателна, но и на този етап необходимо неизбежна. Тя гравитира главно около проблема за сигурността и за гарантирането на тази индивидуална сигурност от институцията, която в масовите представи е задължена да го прави. Или стремежът към зависимост от държавата се простира до осигуряването на възможности за търсене на индивидуални форми на независимост. С други думи, държавата носи отговорност за осигуряване работа на всеки, който желае да работи, а работата от своя страна съдържа гаранции за постигане на личностна независимост.

8. В аксеологичната скала на трудовете ценности „сигурността на работното място“ е сред водещите ценности и за жените, и за мъжете у нас (Вж. Приложенияето). За жените тя е дори с по-високи стойности, отколкото „високото заплащане“. Жените търсят в труда освен източник на доходи, още и независимост, поле за развитие, издъа и доказване на личните си качества. Жените, за които работата е нещо повече от начин за печелене на пари са с 20 на сто повече от мъжете (съответно 60 на 40 на сто). И това „повече“ за жените означава преди всичко многоаспектна независимост и възможност за самоутвърждаване. Това е главното обяснение за емпирично регистрирания факт, че всяка втора от заетите българки би продължила да работи, дори и да има необходимите материални възможности да живее до края на живота си така, както тя смята за добре.

9. „Сигурността“ в ценностната скала на българката има и други измерения. Тя е сравнително по-слабо склонна към промени, има по-ниски мобилности нагласи както по отношение на работата си, така и по отношение на местоживееето и семейния си статус. Не само поради финансови причини много жени търпят и са жертви на домашно насилие. Не само поради икономическа принуда голяма част от жените съзнателно заплащат със здравето си, работейки при лоши и дори вредни условия на труд. Но при всички случаи, чисто финансовата принуда не бива да се пренебрегва, защото в края на 1997 г. тя играе една от водещите роли при определяне модела на мислене и поведение на съвременната българка и проектира нейния демократичен рефлекс.

10. Последните изследвания показват, че голямата част от хората у нас споделят базисни демократичните ценности, като например – защита правата и свободите на гражданите за отстояване на собствени позиции. Като цяло, над три четвърти от българското население изразява подкрепа на демократичните форми на протест при несъгласие с управленски действия. Общественото мнение обаче, е много по-активно в принципната си подкрепа спрямо демократичните

права и свободи, отколкото в нагласите и реалното си поведение.

При жените това разминаване е по-голямо, отколкото при мъжете. Например, 76 на сто от българките са по принцип „ЗА“ разрешаването на протестни митинги срещу правителството, но по-малко с 20 пункта (56 на сто) биха взели участие в подобни прояви. При мъжете съотношението е съответно 83 на сто срещу 66 на сто. Що се отнася до реалното участие, през последните пет години в протестни митинги са участвали поне веднъж 27 на сто от българките срещу 35 на сто от българите, а никога не са присъствали на подобни прояви 73 на сто от жените срещу 64 на сто от мъжете. Може да се каже, че жените у нас стоят сравнително по-встрани от политическия живот на страната и като интерес, и като нагласи, и като реално поведение. Разбира се, предпоставките за това са не само в делението мъже-жени, но и в образователните и възрастовите различия, както и в географията на местоживеенето и местоработата.

Прави впечатление обаче, че различията по пол са незначителни, когато се оценяват процесите на демократизация у нас. И мъжете, и жените (съответно 67 от жените и 73 на сто от мъжете), се групират около твърдението, че демократичната система в България има нужда от промени. Нещо повече, всеки втори и от двата пола е убеден, че „дори и най-добрият политик не може да направи много заради нацията, по който е устроена управленската система у нас“. Мъжете на това мнение са 56 на сто, а жените – 50 на сто.

Многофакторните анализи показват, че и в края на 90-те години голяма част от българите не са наясно с основните ценности и принципи на демокрацията. За тях „демократия“ продължава да е понятие, заредено с положителен смисъл, но без достатъчно изчистено за самите тях съдържание.

11. Свободата на избор като една от ключовите ценности на демокрацията все още има ограничено поле за приложение у нас и се намира в потенциалния си стадий. Ако свободата на избор предполага многообразие от алтернативи, пространство за маневриране и нагласи за самостоятелен избор, то за нито едно от изброените направления все още не са създадени реални условия у нас.

При жените свободата на избор е още по-силно стеснена, отколкото при мъжете. При това за такива жизненоважни сфери, каквито са свободата на избор (и съответно на достъп) до образование, труд, семейно положение. Нещата в края на 90-те години опират най-вече до съществуващите възможности за реализиране на свободата на избор и в крайна сметка – до това, дали и доколко изобщо на този етап може да се говори за свобода на избор.

Ниският жизнен стандарт на по-голямата част от българското население силно стеснява тази свобода и дефинира индивидуалните

решения повече като вид принуда, отколкото като действително свободен избор. Например, над 90 на сто от българките са убедени, че в днешно време жените трябва да работят, за да подпомагат финансово семейния бюджет. Причините не се нуждаят от изброяване.

В случая по-важно е друго – че въпреки възприемането на труда не само като източник на доходи, днешната българка, за разлика от жените в страните с демократични традиции, е лишена от правото на избор – да работи или изцяло да се посвети на грижите за семейството и децата си. Тя е принудена да търси работа, а нерядко и да приема предложения, които са в сериозно противоречие с принципите и желанията ѝ. За да осигури съществуването както на себе си, така и на семейството и децата си.

Материалната принуда ограничава също и правото на достъп до образование, до здравни услуги, до култура. Това особено се отнася до жените от малцинствените групи, където отново интензивно се възбужда дискриминационното отношение към женската челяд. Например, ако трябва да се разделят пари за образование от и без това отънелия семеен бюджет, то те се дават на момчетата, а не на момичетата. Или друго, ако бракът е неоправимо разбит, много жени въпреки убеденото си решение за развод са принудени да търпят насилие и унижения, просто защото не са в състояние да поемат финансовите тежести на самостоятелното отглеждане на децата си.

„Мъже – жени“ аспектите на промените са многопосочни и твърде сериозни, за да бъдат подценявани. Залегналото в българското законодателство равенство и ратифицираните международни конвенции не са достатъчни, за да поставят българките от различните социални групи в равноправно и равносвоятно положение с мъжете. По-скоро цялостната стратегия за развитието на страната би трябвало да отчита тези аспекти и да предвижда последиците, за да се поддържа една наистина демократична посока на трансформациите – като единство от равенство на възможности, на шансове и на условия между мъжете и жените у нас.

Авторката е Директор на Агенция за социални анализи (АСА), доцент, д-р по социология

	Мъже		Жени	
	Общо	Работещи	Общо	Работещи
Сигурност	51,2	51,3	48,8	48,7
Високи доходи	50,6	53,3	49,4	46,7
Интересна работа	47,6	47,3	52,4	52,7
Добри условия за развитие	48,1	45,9	51,9	54,1
Полезност за обществото	45,1	40,3	54,9	59,7

Самодентификация в скалата „богати – бедни“ по пол *
(в процент)

Години		1993		1995		1997	
Скала		мъже	жени	мъже	жени	мъже	жени
Богат	1	-	-	-	0,3	-	-
	2	-	-	0,2	-	-	0,2
	3	1,5	0,5	1,9	1,7	1,9	0,9
	4	3,5	2,5	3,4	3,8	3,0	3,4
	5	16,3	15,6	12,0	12,9	15,2	11,9
	6	15,4	15,4	17,5	12,2	15,0	15,7
	7	19,6	18,5	19,8	17,9	19,6	16,4
	8	18,9	19,0	24,1	24,5	18,4	18,9
	9	13,9	16,4	10,8	11,6	12,9	16,0
Беден	10	11,0	12,1	9,3	14,5	11,8	12,5
Неотговорили	-	-	0,4	0,3	2,1	4,2	-

* Данните са от национални представителни изследвания, проведени от Агенцията за социални анализи (АСА) през периода 1993 - 1997 г. в рамките на международната програма за социални изследвания ISSP.

СОЦИАЛНАТА ЦЕННОСТ НА ПРАВОТО (МЕЖДУ ПАРЛАМЕНТА И СЪДИЛИЩАТА)

Валентин Георгиев

В общественото правосъзнание трайно битувa възгледът, че правото е равно на закона, а законът е акт на Народното събрание. Следователно, правото – това е системата от актове на Народното събрание. Този възглед намира потвърждение в периодичните „отчети“ на парламентарните председатели, в които обикновено се дава статистическа справка за броя на гласуваните закони през съответната парламентарна сесия. Пак в тази връзка често се казва, че законите не са добри, че не са достатъчно европейски, че е необходим закон за това или онова и пр.

В настоящото есе ще се опитам да поставя четири въпроса.

Първо, че правото не е равно на закона, а още по-малко на сумарната дейност на легислатурата; че правото се ражда като продукт от дейността на съдилищата и не би могло да се създаде по друг начин и в това, в края на краищата, няма нищо лошо.

Второ, че очакванията: „парламент – закон – „добро право“ са теоретически неоправдани и в крайна сметка по-скоро вредни, отколкото полезни.

Трето, че съдийската власт е същинска нормотворческа власт и следва да бъде предмет на изследване от страна на политическите науки в не по-малка степен, отколкото дейността на парламента и на правителството.

Четвърто, че засилените очаквания към парламента и неговата дейност водят до създаване на фрагментарни закони, което представлява насилие над природата на правото.

1.1. Спорът за това, дали съдебната практика е източник на право или не, е отколенен. По този въпрос са взимали отношение множество изтъкнати автори в нашата и в чуждестранната правна теория. На този въпрос е обърнал нарочно внимание и Р. Ташев в своето фундаментално изследване¹.

¹ Р. Ташев. Новите източници на българското право. С., 1996. Този труд следва да се оцени като най-доброто правно-теоретично изследване в България през 90-те години на ХХ в.

Обилната научна литература, посветена на темата, създава усещането, че въпросът е изчерпан. Всеки, който по някакъв повод засегне тази дискусия, изглежда няма друг избор, освен да се присъедини към ясно очертаните спорни тези. Тезите, за които иде реч, всъщност са две.

Според първата от тях, съдебната практика **не е източник на право**. Съдилищата не създават, а прилагат законите. Привържениците на тази теза неизменно добавят, че те разбира се „не отричат творческата роля на правосъдието“, но признаването на съдебната практика за източник на право би замъгвила разликата между правотворчество и правоприлагане.

Според втората теза, съдебната практика **е източник на право**. Адептите на тази концепция по правило акцентуват върху „безспорността на това виждане в практическата юриспруденция“, върху неизбежните празноти и противоречия в законодателството, които не могат да бъдат преодоляни другояч, освен като се признае правотворчески характер на съдебната практика.

Разбира се, позициите на отделните автори не са така елементарни. Съществуват множество нюанси в отделните схващания, които сами по себе си могат да се смятат за отделни и самостоятелни становища. Становищата са защитавани и оборвани с различни доводи, които – независимо дали ги възприемаме или не – безспорно обогатяват професионалното мислене на всеки юрист.

Невъзможно, а и ненужно е, в рамките на едно изложение да се прави обзор на всички изказвани становища. Още по-малко е възможно един такъв разбор да бъде аналитичен и критичен. Все пак, научно изследване изисква да се търгне отнякъде; да се обозначи изходната точка; да се намери интелектуална проекция и рационален дискурс към самата постановка на въпроса. Огромен брой научни полемички и размивания всъщност тръгват от изначалното различие в самата постановка на въпроса.

Едно по-внимателно вглеждане в научните търсения на отделните автори навежда към мисълта, че проблемът за съдебната практика като източник на право рядко е бил предмет на самостоятелно изследване². По правило, той се засяга в уводите глави на учебни курсове, а систематичното му място винаги е в раздела за източниците на правото.

2. Юристите от древността и средновековието, макар да са създавали разликата между закон и решение на съд, са влагали по-различно съдържание в понятията, от това, което влагаме днес. Законът в древността е бил нещо извечно, отколено; неговото създаване е

било мистифицирано – покрито с булото на божествеността и някак сакрализирано от столетията. Това е същността на гръцкото „*номос*“ и на римското „*ius*“: Законите на Солон, както и Законът на дванадесетте таблици се възприемат като еманация на едно божествено начало. Няма спор, че гръцкото „*номос*“ влиза в себе си, както човешкия, така и природния закон. По-важно е обаче, да се наблюдава върху това, че правото са схващат като нещо, **което стои над нивото на компетентност на държавната власт** и изобщо над властта на хората.

Римляните първи десакрализират правото и с присъщия си прагматизъм формират системата на *ius gentium* – една система, която е човешко дело и която не претендира да носи в себе си някакво божествено начало. Римската правна система обаче, не се основава върху тълкуването на Закона на дванадесетте таблици или върху прилагане на актовете на Сената, а единствено и само върху правилата на здравия разум, тъй както те са се съдържали **във формулите на претора и в начините на тяхното прилагане от съдиите**. По този начин започва да се формира едно разбиране за *lex*, различно от *ius*, което сякаш в най-голяма степен отговаря на съвременното разбиране за закон – това е **средството за решаване на правния спор**. То не съвпада с *ius* (защото не претендира за божествен произход), но не съвпада и с простата заповед на властта. Заповедите на властта са преходни, временни, конюнктурни; в тях не се търси нито логика, нито приемственост с предходни разрешения, нито изисквания за правна симетрия и правна логика. Следователно, макар да излиза от властта и да черпи сила от нея, римското *lex* не е идентично с конкретна власт, с конкретна личност или с определена държавна институция. Точно затова *Corpus iuris civilis* едновременно е промулгиране на сборник закони (зад които стои волята на император Юстиниан), но заедно с това и „преиздаване“ на трудовете на бележитите римски юристи³, чиято юридическа мъдрост стои над волята на императора. В собствен смисъл, правото е синоним на **исторически изстрадан юридически опит**; то не конкурира и не игнорира властта на императора. Императорът винаги е можел да реши всеки спор „по справедливост“. Но дори за тогавашните хора е било очевидно, че както едиктите на императора, така и присъдите на императора не са право. **Решавайки някакъв спор или издавайки някакъв едикт, императорът няма за цел да издигне едно прави-**

³ С декрет на император Валентиниан III от 432 г. трудовете на бележитите римски юристи: Папиниан, Улпиан, Паул, Целс и Модестин са били обявени за задължителни образци. При различие е трябвало да се следва мнението на мнозинството, а при радикално разногласие – мнението на Папиниан. Същата идея по принцип е залегнала и в *Corpus iuris civilis*.

² Като изключвам, разбира се, цитирания труд на Р. Тауше.

ло до нивото на регулативен принцип, а по-скоро – да създаде изключения от него⁴.

Следователно, римското юридическо наследство се разкрива като многообразие от хипотези, **произвани от една и съща регулативна идея**, гравитиращи около тази идея и стремящи се да останат в нейната доктринална рамка. В умението да се схване същността на идеята и да се приложи тя към новопоявила се комбинация от факти се състои умението на юриспруденцията. Самото право очевидно не се нуждае от законодател; то е система, която може да се саморазвива и саморазвивайки се, се развива по най-добрия начин: тя остава вярна на себе си и на своите принципи, без да е необходимо да изопачава фактите.

В древността хората не са били склонни да се доверяват на нормотворческата сила на „суверенния народ“. Тук искам да акцентирам върху няколко отграничения, които са загатнати още в древните правни култури:

- отричане на възможността да се създават универсални закони и **ИНТУИТИВНА ВЯРА** в нормосъздаващата сила на спонтанния ред;

- оформяне на нюанс на различие между право и власт;
- очертаване на разликата между задължително (в смисъл на валидно) и задължително (в смисъл на морално оправдано);
- прокарване на различие между цел на закона и цел на правото.

Целта на закона е политическа, конкретна и конюнктурна; целта на правото е иманентна на самото него. Чрез спазването на правните правила човешкият род не се стреми към друго, освен към социална хармония. Закононият ред жертва хармонията или част от нея в името на някаква конкретна цел.

3. Гръко-римската цивилизация загива, но културата на римското право остава и чрез глосаторите и постглосаторите достига до Новото време. Това, което искам да подчертая е, че за един период от около 1000 години (приблизително от 600 до 1600 г. от н. е.) съществува едно априорно (академично) разбиране за право, което не съвпада, нито с действащия ред, нито с актовете на владетелите. То не съвпада точно и с буквата на римското право и е равно на доктрината за правото.

Периодът на Средновековието е интересен с това, че там най-ясно се вижда разликата между три принципино различни и в същото време, неразривно свързани един с друг компонента.

⁴ „Наивно е – пише Аристотел – да смятаме, че съществува абсолютно добър закон, както например в изкуството от писани норми се ръководят главно чираците.“ Аристотел. Политика, част пета. С., 1993, с. 122.

Правната доктрина. Тя е създадена като осмисляне на едно историческо наследство, но заедно с това включва представите на цяло хилядолетие. Едновременно е история на римското право и обща теория на правото. Става въпрос за *ratio iuris*, т. е. единствено и само за **технологията на осмисляне на правен спор, в контекста на определени факти**. Важното е било не толкова да се осмислят конкретните факти, колкото да се осмислят по начин, който е логически съвместим с предходни разрешения и практически приложим към бъдещи случаи. Тази мисловна дейност не е правоприлагане (в смисъл на решаване на правен спор), тя не е и правосъздаване (в смисъл на формулиране на абстрактни правила). Тя се развива във вътрешния мисловен кръг между принципа и казуса, **като изгражда ново правило, приложимо за конкретния случай, валидно за бъдеще и съвременно с предходни решения**.

Правната практика (същинското право; онова, което е регулирало правните спорове и е прилагано от съдилищата). Очевидно не става въпрос за суверенната воля на владетеля, нито за прякото упражняване на неговата власт. Следователно е много спорно, дали това е държавна воля, защото до кодификациите в края на XVIII в. (и най-вече до приемането на *Code civil* през 1803 г.) няма никаква пряка връзка с властта. Варварските народи, създали свои царства върху руините на империята, носят свои обичаи, различни от тези на Рим и несъвпадащи със заповедите на кралете⁵. Очевидно, в своето ежедневие хората са се ръководели от **някакви все пак предвидими правила за поведение**. Правилата не са интересували особено властта, но самата власт все пак е била донякъде обвързана с тях.⁶

Законодателството. Това е била сума от конкретни властнически предписания на владетелите. Предписанията по общо правило са деизтавали само по времето на владетеля. Смяната на престола не е означавало, че задължително се сменят правилата, но някак се е поддържало. Тези правила са се отнасяли до служителите на владетеля; това е прототипа на днешното публично право.

II.1. Как бихме нарекли, от позицията на днешното противопоставяне между правотворчество и правоприлагане, тази мисловна дейност? Тя не изглежда да е **правотворчество**, тъй като не създава абстрактни норми, в общоприетия смисъл. В същото време е нераз-

⁵ Като казвам „кралете“ имам предвид владетелите; тези на които е принадлежала политическата власт, без оглед на конкретното им наименование – княз, император, херцог и пр.

⁶ Кралят с можел да издава закони, но това право никога не е било суверенно, освен в епохата на абсолютизма, когато всъщност кралската власт е прераствала в обикновена тирания.

делна и много важна част от правотворчеството, защото, обособявайки отделните хипотези, насища правото със смисъл и разширява неговото съдържание.

Тя не изглежда и да е **правоприлагане**; не толкова се основава върху конкретни факти, колкото се *въдъхва* от тях. В същото време, като формално – логическа операция, тя не се различава от правоприлагането. В нея не се търси нито сила на присъдено нещо, нито изпълнителна сила, нито връзка с държавния империум.

Не може да се фиксира точната дата, когато монополът върху източниците на правото се отдава на т. нар. „законодателна власт“. Все пак трябва да се има предвид, че идеята за разделението на властите и за съдържанието и противовеса между тях е политическа, а не правна идея. Изглежда, че самото право е станало в някаква степен жертва на обстоятелства, които по принцип не са се отнасяли за него. Модифицирането на държавната власт, свързана с разделението на властите, засяга правото по начин, който по принцип е външен спрямо него.

Законодателният монопол на парламента върху източниците на правото политически се свързва с теорията за разделението на властите. Редно е все пак да се има предвид, че нито Джон Лок, нито Монтескьо са твърдели, че избирателното тяло може да създава правото. Смесът на разделението на властите най-вече е в това, да се постави изпълнителната власт в някакви рамки и да не се даде възможност да определя сама правилата, по които действа.⁷

Американската конституция в значителна степен възпроизвежда идеите на Джон Лок: Лок говори за законодателна, изпълнителна и местна (а не съдебна) власт. В САЩ разликата между законодателна власт и правотворчески процес е очевидна. Проблемът е в това, че в САЩ и в Англия създаването на правото винаги е било резултат от дейността на съдилищата, а не непосредствен продукт на дейността на Парламента. Същевременно, съдебната власт никога не е била мислена като политически неутрална. Юристите в англоговорящия свят не се смущават от факта, че законите не са монопол на на „законодателя“. Те не оспорват правото на съда да решава как да прилага законите. От институционална гледна точка правото е **съвместен продукт** на законодателното тяло и съдилищата. Този въпрос не е много разискван, но англоговорящия свят разкрива едно своеобразно „разделение на властите“ в самата област на правосъздаването.

⁷ Френската доктрина и практика са много силно повлияни от идеята за **суверенитета**. Декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 г. както и последващи конституционни актове във френската история изглеждат никак нилолизирани от идеята за народния суверенитет и не могат да се откъснат от нея. В края на краищата, народният суверенитет е фикция; друг начин да се изкаже понятието за всеобщо избирателно право и нищо повече.

2. В Англия и в САЩ законите са политически актове, правосъдието е дейност на съда, а правото е резултатна величина от взаимодействието на двете институции. Законът има приоритет над правото, в смисъл, че може да прогласи нов регулативен принцип или да отмени някой действащ регулативен принцип. Действието на закона спрямо правото е **коригиращо**. Конкретното тълкуването и прилагането на законите в англоговорящия свят винаги е било правомощие на съда и **власт** на съда. Никой английски съд няма да откаже да приложи закон, но никой друг държавен орган не би оспорил правото на съда да приложи закона съобразно със своето разбиране, както и няма да откаже да се подчини на съдебното решение, с аргумент, че съдът лошо е приложил закона. Когато съдилищата приемат някакво решение, те се ръководят от духа на правото и търсят симетрия в правото, т. е. неговата вътрешна хармоничност и безпротиворечивост. Тъкмо напротив, политическата власт преследва съвсем конкретни, извънправни цели и много често – в името на тези цели – правните принципи се подлагат на изпитание.⁸

Друго е развитието на „законодателната власт“ във **Франция**. Мисля се, че французите следват идеите на Монтескьо, но според мен те са в голяма степен фрустрирани от идеята за **суверенитета** – в интерпретациите на Болен и на Русо. До ден – днешен френската правна доктрина не може да се примири със съществуването на конституционно правосъдие, защото това изглежда като разводняване на „суверенитета“ и като посегателство върху „народния суверенитет“ персонализиран от Националното събрание.

Същевременно, Монтескьо предвижда законодателната власт да принадлежи на аристокрацията – нещо, което безусловно е отгласа на английската Камара на лордовете – но също така безусловно съдържа и елемент на недоразумение. Камарата на лордовете в Англия не е имала същинска законодателна власт; макар да изглежда като един аристократически сенат, тя е съдебна, а не парламентарна институция.¹⁰

⁸ Джон Лок си дава сметка за тази власт, той никак предпочита да не се занимава с нея. Алексис дьо Токвил вероятно е успял да я изрази най-точно: „Когато съдът отмени закон по конкретен повод, той възстановява конституционния принцип, без да **посага на авторитета на Конгреса**...“. Алексис дьо Токвил. *Демокрацията в Америка*. С., 1996, с.117.

⁹ Дори кодексите всъщност нямат за цел да „открият“ системата на правото. Това качество на кодексите им е приписано по-късно. Code civil има съвсем прозрачна политическа цел – да унифицира правораздаването като дейност, а не правото като система.

¹⁰ Още от края на 17 в. Камарата на лордовете престава да бъде „горна камара“ и се превръща в най-висша съдебна институция. Не бива да се мисли обаче, че в битността си на съд, тя действа в пълен състав (около 1200 светски и духовни лорда). Има около 20 души, т. нар. „съдебни лордове“, получили аристократическо звание от краля, които са върховните съдии на Англия.

Пак Монтеско е склонен да мисли, че от определена гледна точка „съдебната власт не е никаква власт“¹¹. Гледната точка на Монтеско е свежда до прословутия правен силогизъм, в който правлата норма е голямата предпоставка, фактите по делото са малката предпоставка, а съдебното решение – логическото следствие.

В чисто практически план, върху френската юридическа практика много по-голямо влияние оказва идеята за народния суверенитет. „Суверенитетът на нацията“ се противопоставя на краля и привилегираните съсловия чрез Националното събрание. Самата идея за суверенитет чрез закони и за всевластие на събранието донякъде може да се смята за характеристика на френския модел на развитие. Като прехвърлят народния суверенитет върху събранието, французит¹² обезмислят идеята за разделението на властите.

По отношение на правото, „суверенитетът на събранието“ се извава нееднозначно. Големите кодификации от началото на XIX в. са дело на събранието, но са подготвени от една дълголетна юридическа традиция, чийто корени могат да се търсят още в римско време.

Още в средата на миналия век се забелязва стремеж на водещи френски юристи да обуздат безумното законодателстване на парламента. Все пак, Франция си остава страна, в която властта е равна на законодателната власт. Днешният Държавен съвет на Франция, макар по принцип да има функциите на конституционна юрисдикция, в никой случай не е равнопоставен на Националното събрание.

3. Ако правото се схваща като динамична и самосъгласуваща се чрез предизвикателството на съдебните спорове система от правила, то очевидно няма нужда от специална власт, за да се развива. Самото право е носител на една вътрешна енергия (системност, реципрочност и вътрешна логика), която го прави приспособимо към всяка ситуация и към всеки казус. В чисто логически план нуждата от специална законодателна власт възниква, само когато определен случай поражда неразрешима колизия между два еднакво равноценни правни принципа. Тогава, очевидно е нужна друга власт, която – **изхождайки от позицията на някаква обществена целесъобразност**¹² – да реши колизията като извънправен, политически въпрос. И тук се сблъскваме с едно интересно противоречие – правотворчеството, което се прави извън контекста на правото и което почива върху политически съображения или – още по-общо – върху съображения за целесъобразност, е една **извънправна дейност**.

¹¹ Ш. Монтеско. За духа на законите. С., 1984, с.376.

¹² Същията законодателна власт – по мое мнение – се проявява като колизионна спрямо системата за право; иначе казано, тя трябва да се намеси тогава, когато правната система дава с еднаква степен на юридическа убедителност два противоположни отговора.

В тези условия съдът по необходимост започва да изпълнява функции, свързани със запазване на **приемствеността в правото**, на неговата връзка с институциите и начин на функциониране. Ако през XIX столетие деленето на законите на формални и материални е било теоретична рамка, в XX в. то става съвсем очевидно практическо деление. Очевидно е, че не е възможно в рамките на една парламентарна сесия да се приемат няколко десетки закона в „материален смисъл“. Това, което се приема са формални закони, парламентарни едикти, чиято нормативна природа в повечето случаи е спорна.¹³

Но и този извод не бива да се абсолютизира. Когато не може да се намери никакъв юридически критерий за разрешаване на колизията между два правни принципа, решението очевидно ще се изведе от съдържанието на някаква обществена целесъобразност.¹⁴ Това пак ще бъде правотворчество от класически, „саморазвиващ се“ тип, защото е невъзможно да се очаква, че принципите, които априори са създадени на един по-ранен етап, биха могли да бъдат изцяло приложими към всяка новонастъпила комбинация от факти. Този начин на саморазвитие на правото е бавен и неуверен, но никак по – истински, защото отделните хипотези не са отгледани „in vitro“, а са продукт на логиката и диалектиката на общественото развитие.

III.1. В правната теория по традиция се смята, че законите имат по-ниска степен на съвършенство, отколкото кодексите. Нужно е време, за да може един закон „да прерасне“ в кодекс. Мисля си, че този извод не се съвместява напълно с историческите данни: първите писани закони на Новото време са именно кодексите. Всъщност, ако смятаме кодексът за закон от по-висш тип, трябва да се допусне, че логически и исторически „обикновените закони“ предхождат кодексите. В някаква степен това е така: във Франция и в другите европейски страни е имало никакви закони още от зората на Средновековието (кралски грамоти, папски ордонанси, местни синьориални разпоредби и пр.).

Същевременно – и това е един знаменателен факт – Codigo civil и другите кодекси на новото време идват не като обобщение на действалите до този момент феодални разпоредби, а като синтез на интелектуалната дейност на глосаторите и консилиаторите¹⁵, както и на

¹³ Това се отразява дори на езика на законодателството. Например, Законът за данък върху добавената стойност е писан от икономисти. В самия текст на закона се съдържа формулировка, която никой юрист няма да употреби.

¹⁴ E. J. Hobsbaum. The Age of Empire. L., 1989, p.86.

¹⁵ Това, като че ли е по-популярното наименование на постглосаторите. Ср.: Э. Аннерс. История европейского права. М., 1996, с.170.

цяла плеада блестящи мислители, подготвили интелектуално френската революция. В тях се съдържа обобщен и натрупан опит, а не идея за „развитие на обществото чрез право“.

Тук може да се предложи една работна хипотеза, към която ще се върна по-късно. Кодификацията, която от началото на XIX в. преобръща правното явление в две насоки:

Първо. Върху основата на централизирана държавност се преодолява партикуларизма на древните и средновековните правни системи и се създава единно национално право – писано, общо и задължително за всички.

Второ. По един категоричен и безспорен начин се доказва, че правото може да се създаде бързо и лесно, с акт на централната държавна власт. Като държи монопола върху източниците на правото, властта може да си поставя определени социални задачи и да ги изпълнява чрез правото.

2. Заедно с горните промени, които вероятно трябва да се причислят към постиженията на Новото време, в правото се промъкват някои черти, които изменят неговата природа. Най-напред, **легитимността** на кодекса, като синтез на хилядолетна човешка култура, отначало се съвместява, но отпосле се замества с **легалността** на закона като акт на държавната власт.¹⁶ Обществената илюзия свързва националното представително тяло с народния суверенитет и това сякаш го легитимира като „единствен законодателен орган“.¹⁷ Може би има някаква логика в това, Народното събрание да се смята за носител на суверенитета в най-голяма степен, но отгук съвсем не следва, че то е законодателен орган, още по-малко, че има **нормотворческа способност**.¹⁸ Способността да се създава право не е формално качество и не може да бъде решена с помощта на конституционна разпоредба. Конституцията урежда само вътрешната субординация между актовете на държавните органи, (тяхната юридическа сила), но не е в състояние да предпише съдържанието на закона. С навлизането на държавата в стопанския живот, науката, здравеопазването, планирането и пр. националните парламенти започват скоростно да гласуват закони. Някои от тях се наричат кодекси¹⁹, макар очевидно да не са такива; други са „текущи закони?!“, защото изглеждат е смешно да бъдат наречени кодекси. Общото във тях е, че

¹⁶ Н. Klenner. Vom Recht der Natur zur Natur der Recht. Berlin, 1985, S.177.

¹⁷ Ж.-Л. Бержел. Обща теория на правото. Благоевград, 1993, с.114.

¹⁸ Когато законодателната власт се мисли като конституционно отделена на парламента и се обосновава чрез конституцията, това просто развива въпроса. Да казваме, че Парламента има законодателна власт, защото така е по конституция, означава просто да следваме идеята на Келзен за наличието на „по-висша норма“. Обаче – и това е безспорно – висшата норма не обяснява, тя само обосновава.

¹⁹ Напр. Кодексът на труда или пък Кодексът на търговското мореплаване.

те не са синтез на юридическата мисъл, а **просто държавни наредби, които само външно наподобяват кодексите**.

Да се създава право по пътя на преодоляване на правните противоречия е нещо съвсем различно от това, да се създава право in abstracto. **В първия случай** законодателят идва в помощ на практическата юриспруденция. Съдилищата са изправени пред колизия на два равноценни правни принципа, които могат да се решат по път на целесъобразността. Тъй като съдът по принцип няма право да седи по целесъобразност, необходим е друг орган, който да изрази по достатъчно авторитетен начин идеята на обществената целесъобразност.

Във втория случай законодателят игнорира практиката, изживява се като първичен източник и **предоставя на практическата юриспруденция някакви заповеди, като очаква от нея да ги съвмести със системата на правото**.

3. В началото на XX в. Ханс Келзен развива идеята, че съдебните решения са норми за случая, които по нищо не се отличават от законовите норми.²⁰ И едните, и другите черпят легитимност от някаква по-висша норма и се издват „в нейно приложение“. Фактически, Келзен не казва повече от това, че освен общи норми, има и индивидуални норми. Тази мисъл може да бъде продължена, но с едно по-различно съдържание. Общите и индивидуалните норми всъщност са „идеални типове“. Те не съществуват реално, а служат само за категоризиращ критерий. Реално, никоя норма не може да бъде „абсолютно обща“ или „абсолютно индивидуална“: всяка универсалия се проявява чрез отделното, което само по себе си има значение в определена проекция към общото и в този смисъл е част от общото.²¹ Това е безспорно, както безспорно е, че става въпрос за едно чисто формално съждение.

Всяка конкретна или индивидуална норма не е просто приложение на една по-висша норма, но представлява в повечето случаи синтез на няколко норми в особената контекстуалност на представените факти. Самите факти не са проста опозиция на нормата; те се преценяват и доказват през призмата на определени норми и имат валидност само по отношение на нормите към които са отнесени. В едно предпоставено съчинение²² вече съм имал възможността да изтъкна, че юридически факт всъщност означава три неща: нещо, което се е случило (реално в живота), нещо с което законът свързва определени последици (факт в нормата) и нещо, което се доказва по делото и в крайна сметка ляга в основата на съдебното решение (факт-доказва-

²⁰ Х. Келзен. Обща теория на правото. С., 1994, с.17-22.

²¹ Г.-Ф. В. Хегел. История на философията на правото. С., 1982, т.2, с.223.

²² Ср.: В. Георгиев. Публични правоотношения. С., 1998, с.154-155.

телство). Тези три „функционални битиета“ на юридическия факт не са едно и също, но се преливат едно в друго и тяхното разделяне има чисто познавателна стойност. Основното, върху което искаме да акцентирам тук е „третото“ битие на факта – фактът като нещо доказано и сложено в основата на решението. Това нещо е синтез между „факта в нормата“ (нейната хипотеза) и факта в живота (реалното събитие), който е предопределил приложимостта на определен брой законови разпоредби към случая. Същественото е, че в това свое битие **фактът се превръща в норма**, особена СИНТЕЗНА норма, която служи за пример и за ориентир на абстрактните норми. Например, при деликт пострадалият ще бъде обезщетен по-скромно, ако се докаже, че той сам има вина за настъпването на вредата. Следователно, в това решение ще се комбинират две правила: *първото*, според което всеки, който виновен е причинил вреда е длъжен да я поправи; *второто*, че длъжникът не отговаря за вреди, които кредиторът би могъл да избегне, ако беше положил грижата на добър стопанин (resp., ако е допринесъл за настъпването на вредата). Това не са просто две самостоятелни правила, а особена комбинация от двете правила, която се превръща в специфична норма (синтезна норма). Синтезна, защото вредите, дължимата грижа и вината на пострадалия ще се съизмеряват във фактическия контекст, в който са се съсътъпили.

Например, ако вредите са нанесени върху автомобил, който е паркиран неправилно, фактът на неправилното паркиране би имал значение, ако щетата е нанесена от друг автомобил и евентуално не би имал значение, ако вредата е нанесена по друг начин. Това е норма, различна от правилото, че всеки е длъжен да поправи вредите, които е причинил, различна от общото правило за съпричиняването, различно и от задължението на кредитора да положи грижа на добър стопанин, за да ограничи максимално последиците от деликта. Това е синтезна норма.

Взимното съизмеряване на факт и право създава нова норма (синтезна норма), която притежава в максимална степен качеството „правност“ и в минимална степен – политичност.

Може да се спори, дали съдията има право да създава първични норми, но няма спор, че синтезни норми се създават само от съдилищата. Съдилищата не ги създават произволно, защото пред тях стои задачата да постигнат максимална съгласуваност с други (не-синтезни) норми, със системата на правото и с правната доктрина. Такъв тип мисловна дейност поначало не е присъща и е обективно невъзможна при нормосъздаването от „законов тип“.

4. Дали синтезната норма е индивидуална норма и каква е нейната степен на обобщеност? По принцип не се отрича, че синтезните норми се създават само от съдилищата, но теорията винаги се е отнасяла към

този вид норми с определено пренебрежение. Определено трябва да се заяви, че синтезните норми не са индивидуални норми. Те нямат формална юридическа сила, но имат безусловна валидност. **От синтезна норма може по-лесно да се извлече първична норма**,²³ отколкото обратното и следователно синтезните норми имат по-висока степен на **нормативна обобщеност**. В тях се съдържа нещо повече от правило – съдържа се логиката на правната система и следователно мярката на нормативна обобщеност по принцип е много по-висока, отколкото мярката на нормативна обобщеност на „законовите норми“.

Контекстуалната синтезност на съдебно създадените норми се изразява в това, че те събират в себе си няколко правила, които са се оказали приложими към случая и ги събират в особена съподчиненост, каквато липсва на формалните законови правила.²⁴ Творческата и оттук – **правотворческата роля** на съда не се изразява в това да търси волята на закона или волята на законодателя, а по-скоро в способността да намери максималното съответствие на волята на правото спрямо фактите по делото.

Именно от тази гледна точка въпросът за волята на закона и волята на законодателя започва да става излишен. За воля на закона и законодателя, противопоставими абсолютно една спрямо друга може да се говори само при тълкуване ин абстрактно. Такова тълкуване се прави в правната наука под формата на разширен коментар на някакъв законодателен акт. В същото време, това е особен вид тълкуване **ин abstracto**, което не се опира върху никаква комбинация от факти, а по-скоро се отнася към изясняване на употребени термини и специфични правни категории. Това тълкуване има смисъл по-скоро като илюстративно.

Законът почива върху друга идея. Той също търси съвместяване на факти и право, но на различни по своя характер факти и права. Най-напред всеки закон е политически акт. В него неизбежно се съдържат някакви проявени форми на политиката и неизбежно свързаните с нея конюнктурни решения. Решението е на конкретен въпрос, на въпрос на текущата политика, а в много по-малка степен някой се интересува от проблема на правната симетрия. В резултат на това, практиката е принудена непрекъснато да полага една симетрия, която не е заложена в закона, но е заложена в правото. Полагането на симетрия е непрестанен процес на непрестанно търсене на хармония и безпротиворечивост като вътрешна същност на правото. Той се извършва вътре в правото, независимо от законовите разпоредби или по-точно – въпре-

²³ X. Hart. The concept of Law. Oxford, 1961, p.34 and the following.

²⁴ Юридическата сила на формалните законови правила се определя единствено от ранга на нормативния акт, в който се съдържат.

ки законовите разпоредби. В този процес няма целевост, нито пък опити да се угоди на някаква конкретна политика или пък личност. В този смисъл той е максимално обективен. Процесът на търсене на симетрия се осъществява чрез перманентно преосмисляне на идейните основи на предмета на правото и чрез непрестанно налагане на смисъл и контекстови връзки между отделните „законови норми“. Процесът няма цел, нито пък се осъзнава като такъв, защото това е процесът на самата съдебна практика. Именно защото не е целеносочен и защото е в някаква степен несъзнателен (процес на създаване на смисъл на волята)²⁵, този процес заслужава по-голямо доверие, отколкото законите. С това съдържание съдебната практика е не просто източник, но всъщност е единственият източник на право.

IV.1. Кодексът представлява предметно и структурно обединение на институти, пронизани от една и съща регулативна идея. Сърцевината на кодекса не е в това „да уреди пълно всички основни обществени отношения, които се поддават на трайна уредба.“²⁶ а в това, че предоставят на съда една система от принципи и една систематика на йерархията на принципите. Смисълът на кодекса не е да уреди всички възможни хипотези, а да даде на съдията достатъчни и ясни ориентири за осъществяване на правосъдие, когато бъде изправен пред безкрайното разнообразие от житейски факти. По този начин съдът, изправен пред несрещан досега казус, няма да се притеснява да търси решението и ще бъде убеден, че дава решение в съответствие с духа на закона. Обратно, един фрагментарен закон²⁷, който не е носител нито на определени принципи, нито на определена систематика, не дава на съда такава възможност. Изправен пред неуредена хипотеза, съдията е безсилен; законът не му е предоставил методика за решаване на споровете, конкретни указания. Ако тези указания допускат свързването им в системата и извеждането на някакъв *ratio iuris*, това е добре. Но ако законът е свършен фрагментарен, съдът е безсилен пред всяка неуредена хипотеза. Фрагментарният закон се опитва да компенсира липсата на регулативна идея с многообразие от хипотези. Задачата е сезифовска

²⁵ В смисъл, че се извършва в хода на правосъдието, а не като самоцелен процес. Самоцелност има в правно-теоретичните изследвания, които представляват интелектуална дейност, но вършена не за да се дава правосъдие, а единствено в „търсене на истината“.

²⁶ Разпоредбата на чл.3, ал.1 от Закона за нормативните актове очевидно изхожда от идеята за фрагментарен закон. Такъв закон, който ще регламентира всичко и няма да пропусне нищо. Но такъв закон просто не съществува.

²⁷ Типичен пример може да бъде Законът за народната просвета, Законът за МВР, Законът за лекарствените средства и пр. В тези „закони“ няма никакви правно-регулативни принципи, те са просто управленски инструкции.

ки трудна и е точно толкова безплодна. Никой закон не може да обхващане в своите разпоредби всяка възможна комбинация от факти, която ще се появи в бъдеще, но той трябва да съдържа достатъчно надеждни правно-технически средства, които да позволят решаването на казуса. Когато законът изобщо не изхожда от юридически ориентири, неговите опити да предскаже бъдещите хипотези са обречени на неуспех.

2. Между факт и право съществува естествено противоречие, коренящо се в конкретния характер на факта и общия или по-точно – претендиращ за всеобщност – характер на правото. Една правна система, която разчита на естественого си саморазвитие, обръща огромно внимание на фактите по делото и развива до съвършенство усета на правото към факта.

Точното установяване на фактите и на детайлите в отделните факти е безусловна необходима предпоставка – системата ще бъде ефективна, само когато е в състояние да реагира при всеки нов нюанс във фактическата обстановка. Обратно, една система, която се основава върху разгърнат набор от нормативни разпоредби е принципно по-безразлична към конкретиката на фактите. В тази система самите правила претендират да са предугадали бъдещите факти и по този начин един фактически нюанс, който не е нормативно уреден, остава правно ирелевантен. Страните могат да настояват върху спецификата на фактите по техния случай, но съдът ще бъде принуден да ги отхвърли, защото не разполага с норма за тях. Многообразието от писани хипотези кара съда да се поддържа към разликата във фактите, само когато те са правно уредени. Такъв съд винаги ще изглежда бюрократичен и бездушен. Това е чиновнически, бюргерски съд, който сменя от себе си отговорността за правото и е склонен да казва, че „такъв е законът“. Колкото по-фрагментарно и инстинктивно е законодателството, толкова по-безпомощен и тъп изглежда съдът и толкова по-бездушно изглежда правото. Нещо повече, съд който не реагира на житейските факти и не може да се адаптира спрямо тях, се превръща в „долустоящо поделение“ на онзи, който го инструктира. Самата законодателна власт – инструктирайки съда – заменя общите правила с конкретни указания и се изражда в изпълнителна власт.²⁸

²⁸ Например, по датите на измененията на Закона за преобразуване и приватизация на държавните и общинските предприятия може да се състави хронология на смяната на правителствата в България от 1990 г. насам. Самият приватизационен закон е очевидно от категорията на „инструктиращите закони“; той смята, че може да реши конкретен въпрос с помощта на абстрактни правила. Това е двойна грешка. От една страна, конкретните въпроси са длъжност на изпълнителната власт и изискват конкретни решения, от друга – маскираност на конкретни заповеди във вид на абстрактни правила обхваща цялостното функциониране на обществения живот.

Ако схващаме правото не като подреденост в обществените отношения, респ. като опит за подконтролност на обществото от страна на държавната власт, а само като начин за разрешаване на един правен спор, ние говорим за едно право, познато от хилядолетия. Ако схващаме правото като „лост за управление“, явно говорим за друго социално явление, което прилича на правото, но не съпада напълно с него. Но когато схващаме правото като „лост за управление“ ние забравяме, че самото материално право се е родило в хода на съдебните търсения и на съдебния спор. Логически може да изглежда, че материалното право някак си предхожда процеса, но исторически не е било така. Формулите на римските претори, английското common law и много други образци на настоящото и миналото свидетелстват, че процесът или по-точно държавният монолог върху **съдопроизводството** е създал материалното право. Ако правото е нещо, което се създава в съдопроизводството от съдите и за решаване на спорове, всички опити да бъде разгледано върху цялата тъкан на обществения живот го превръщат в нещо друго.

3. Казаното дотук позволява да се направят някои изводи. За нормативен акт и съдебна практика, като за два различни и противостоящи си правни явления може се говори на практика в последните 100 г. Тази диференциация се създава на политическо равнище и нейното значение е подчертано политическо. В основата на рязкото противопоставяне между законодателна и съдебна власт стои очевидният стремеж на парламента да ограничи свободата на съдийското усмотрение в рамките на възможния минимум.

Законът, като акт на Парламента, първоначално има за цел да преодолее феодалния партикуларизъм; той утвърждава централизираната държава и властта на централното правителство. В началото никой няма на ум, че парламентът може да нормотворчества; той само прогласява определени и безспорни правни принципи (но **формулирани от друго правни принципи!**) като всеобщи. Но ако Парламентът може да прави това, не може ли да направи и по-малкото – да създава конкретни предписания, предназначени за всякакви ситуации? Възщност, прогласяването на определени правни принципи като всеобщи и формулирането на конкретни правни норми не се отнасят помежду си като „по-голямо“ към „по-малко“. Става дума за дейност, която е различна по своята природа. Формалните закони могат да направят определено предписание задължително за всички или да въведат в действие определен брой правни предписания. В съдържателно отношение обаче, предписанията трябва да се извлечени от логиката на живота, а това не може да бъде друго, освен практиката на съдилищата.

Създаването на „законодателство“ и особено на „подзаконово

законодателство“²⁹ през XX в. се свързва с опитите на държавата да се нагърби с активна роля в общественое-икономическия живот. От една страна, това вероятно е неизбежно. От друга страна обаче, правното пространство се изпълва с множество наредби, които са типични формални закони. Те имат несравнимо по-ниска степен на обобщеност на обществените отношения и проявяват дразнещ стремеж да не се съвместяват с правните принципи и да обезсмислят създадените от столетия правни конструкции. Това явление не може да се скрие: разликата между частното и публичното право вече е относителна; между престъплението и административната простъпка стои само едно формално различие³⁰; класическите частноправни състави все по-често се съгласуват с правила от „обществен интерес“, а последните нерядко се съдържат в подзаконовите актове. Все по-често законите не са писани от професионални юристи и употребените в тях категории водят до сериозно профанизиране на езика на правото. Консолидацията на обществото очевидно има цена и тази цена – боя се – е израждането на правото.

V.1. Пред теоретичите на правото стои една извънредно важна задача. Правото, както и всеки друг социален феномен, се променя. Но можем ли да говорим за право и да имаме предвид едновременно явления на съвременността и явления отпреди 2000 г.? Или трябва да загърбим правната история и да приемем, че днес сме изправени не пред едно „променено“ право, а просто пред едно ново явление, което древните не са познавали. Явление, което е продукт на навлизането на държавата в обществения живот и което някак се опитва да съвместява същински правни конструкции с икономически, технологически и пр. конструкции и правила. Явление, което заимства от „класическото право“ съдържания, но му възлага функцията на правоприложител. Също тъй заимствани са и някои други категории: „истина“, „вина“, „отговорност“, както и някои институти и понятия на процесуалното право. Но в същността си това не следва да се схваща като нещо еднотипно с правото. Това е система, **която има за цел да управлява обществото, а не да решава спорове между отделните членове на обществото**, въз основа на отнапред оповестени принципи. Нейната външна логика следва да се търси не на формално-юридическо ниво, но на нивото на управленски решения. **Тази система не е вътрешно съзвучна, но тя е вероятно е съзвучна с политическите, социалните и**

²⁹ Вътрешното противоречие във фразата подсказва, че дори като словосъчетание това не е много уместно.

³⁰ Престъплението е „обществено опасно“, административната простъпка – едно обществено вредно деяние. Това е очевидна игра на думи и стремеж да се сложи разлика там, където я няма.

икономическите отношения и процеси.

В Рим преторите не са и помисляли да „учат чрез право“ гражданите, например – с какво и как да хранят конете си. Днес на правото се разчита и като на учебно-техническа институция. Инструкциите на Министерството на земеделието и на Комитета по стандартизацията относно съдържанието на белтъчни съставки при хранене на добитък се публикуват в Държавен вестник и безспорно са част от законодателството. Въпросът е, дали това ги прави част от правото. Въпросът е още, какво да прави съдът с това „законодателство“, когато по силата на общата клауза за обжалваемост на административните актове, бъде сезиран досежно тяхната „законосъобразност“. Въпросът е най-накрая, какво да реши Конституционният съд, когато от една страна „частната собственост е свещена и неприкосновена“, а от друга страна Наредба № 17 на Министерството на строителството и благоустройството задължава собствениците на асансьори да монтират „електромеханични отбивачки“. И откъде-накъде един юрист е длъжен да знае, какво е това „електромеханична отбивачка“?

Възможно е някой да си помисли, че идеята за „краха на правото“ е твърде претенциозна и почива върху едно прекалено традиционно и консервативно разбиране за правото. В крайна сметка, правото трябва винаги да е съзвучно с процесите в обществото и този факт не може да бъде зачеркнат в името на някакви абстрактни и чисти правни принципи.

Но не в това е същността на проблема. Ако сме убедени, че днешните функции на правото изискват, щото то да скъса с „чистите конструкции“, това безусловно трябва да стане. Но в такъв случай трябва ли да се изучава римското право и цялостното развитие на световната юриспруденция от древността до наши дни? Не следва ли правната теория да бъде подменена с политология (в частта, наричана „конституционно право“) и съответно с макроикономика (в частите, отговарящи на днешното „търговско“, „трудово“ и „финансово право“). Не е ли грешка да се прави единна теория върху разнородни социални явления – от една страна правни принципи; от друга страна – правила на икономическа, инженерна, политическа и социална целесъобразност?

Всъщност, спорят за това, са ли съдебните актове източник на право, не отведе твърде далеч. Но този спор се възбужда периодично и това не е случайност. Ако под право разбираме „класическото право“, негов източник е **само съдебната практика, негово поле е правния спор, неговата същност – стабилността и предвидимостта**. В хода на правосъдието единствено и само съдилищата могат да разгръщат набор от хипотези въз основата на реални житейски казуси. Така правото остава върно на своите регулативни принципи и

заедно с това напипва нюанса в представените факти и се развива спрямо тях. **ПРАВТОТО ИЗИСКВА, ЩОТО ВСЯКО РЕШЕНИЕ ДА ОСТАНЕ В РАМКИТЕ НА ПРИНЦИПА**, без да се изпачкават фактите и без да се игнорира разликата между тях. При тази постановка функциите на закона очевидно са само две:

а) да придаде всеобщност на правните принципи, създадени от практиката;

б) да разреши колизии, които са неразрешими от гледна точка на съдържанието на правното, т. е. които правото само не може да преодолее чрез вътрешния механизъм на своите принципи.

Ако под право ще се разбират излизациите от държавата разпоредби, техен източник е актът на властта. Съдебните решения не могат да бъдат източник на такъв тип „право“, между другото и поради това, че те са подчертано ретроспективни: основават се върху факти, които **вече са се случили** и върху принципи, които **вече са възприети** и не носят в себе си някаква нарочно поставена **целенасоченост**.

Когато държавата се опитва да постигне определени цели чрез властнически актове, тя задължително им придава някаква извънправни цел. Иманентната цел на правото е да реагира еднакво на еднакви случаи и тази реакция да създава мотивация у хората за определени постъпки. Правото рядко е заплашено от „застаряване“, ако съдията може да отчете всеки нов фактически нюанс. Системата във всеки един момент остава адекватна на себе си и на обществото.

Поставянето на извънправни цел винаги изнасилва природата на правото. Понякога това е наложително, но не бива да става навик и не бива да създава илюзии и нагласи.³¹ Често пъти се приема закон с обещания: напр. казва се, че обществото нещо ще спечели. Проблемът е, че в такава ситуация винаги и задължително нещо се губи. Ние предполагаме, че ще спечелим нещо,³² но не знаем (и дори не мислим) какво губим.

Всъщност, именно това е социално – психологическия механизъм, който по принцип трябва да се приеме за порочен и вреден. Хората „очакват“ нещо от закона; Парламентът се опитва да отговори на тези очаквания, като издава закони и се опитва да решава с тях задачи на управлението. Задачите на управлението обаче, не могат да се решат

³¹ Всички закони с обратното действие по принцип представляват насилие над природата на правото. В името на социалната справедливост обратното действие на някои закони може да се приеме, но в обществото трябва да има ясно съзнание, че поначало насилието над правото е насилие над самото него.

³² В повечето случаи е много спорно, дали изобщо нещо се печели. Например, непрекъснатото лицензиране на всякакъв вид стопанска дейност започва да се превръща в ограничаване на свободната стопанска инициатива.

чрез смяна на правилата на играта, а вътре, в рамките на правилата на самата игра. Правилата могат да се сменят, но само когато те наистина са погрешни, а не когато се цели решаването на конюнктурен проблем. Съществува порочен кръг, който пречи на нормалното функциониране на механизма на правно регулиране. Неспособността да се реши определен социален проблем често се интерпретира като проблем на нормативната уредба, което не е така. Нормативната уредба представлява само рамката, в която проблемът функционира; смяната на рамката означава смяна на дефинирането на проблема, но не и на самия проблем.

Задаването на нови правила – **представено като решение на социален проблем** – всъщност създава нов проблем. И това е било очевидно в миналото. Свети Тома Аквински казва: „Промяната на правото е оправдана, само когато се отнася до общото благо. Самият факт на промяната на правото е вреден за общото благо. Това е така, защото промяната, особено честата промяна, води до спадането на уважението към закона. Затова правото не бива да се променя, освен ако промяната очевидно е толкова голяма, че компенсира изцяло нанесената вреда“.³³

Авторът е старши научен сътрудник в Института за правни науки на БАН

ПРАВО И МОДЕРНИЗАЦИЯ

Иво Христов

Текстът няма претенции да бъде завършено изложение по темата. Проблемите, които се разглеждат са мащабни, а времевата дистанция, необходима за обективен анализ – къса. Целта е общо очертаване на задачите за едно сериозно научно изследване в бъдеще.

Мястото на правния регулатор в системата на социализма не може да бъде разбрано, ако не се очертаят макросоциалните рамки, в които правото е призвано да функционира. Известно е, че т. н. социализъм в Източна Европа, в т. ч. и в България, е само една от възможните и исторически сложилите се форми на обществена модернизация. С изключение на „Източна Германия“ и може би Чехия, всички останали източноевропейски общества в навечерието на Втората световна война влязоха в цикъл на модернизационна криза с различен интензитет. Политическите измерения на тази криза се изразяваха в установяване, без изключение, на различни по форма военни или военномонархически диктатури – Пилсудски в Полша, Антонеску в Румъния, Хорти в Унгария, военномонархическият режим в България, Метаксас в Гърция и т. н. Поради стекли се геополитически и военни обстоятелства, изходът от модернизационната криза в Източна Европа бе решен силово и в полза на т. н. социалистически вариант, обезпечен военно и ресурсно от съветската военна окупация. Често това обстоятелство се сочи като единствения решаващ фактор за процесите, протичащи в Източна Европа през втората половина на XX век. Твърдението е вярно, но с него не се отчита характера на кризисните процеси в навечерието на войната в повечето от споменатите страни.

Ако се приеме, че модернизацията най-общо трябва да бъде разбрана като процес на дирижирана трансформация на традиционното общество в индустриално, като основно правило при тази социална процедура се очертава максималната мобилизация, под различни форми, на националния ресурс – персонален, икономически, властнически. Мобилизацията не е мимолетна прищявка на samozабравили управници, а императивно изискване породено от факта, че модернизирателното не е спонтанен социален процес – израз на генетично саморазвитие. То е форма на „социално насилие“ над общества останали в сферата на традиционализма. „Преформатирането“ на то-

³³ Цит по Дж. Кели. Кратка история на Западната теория на правото. С., 1998, с.101.

зи тип социалност в качествено различен, изисква тотална мобилизация, напъгване на наличния потенциал на обществото, императивно властническо насочване и регулиране на социалния процес. Веднъж изградени по този начин и пуснати в ход, т. нар. самофункционариращи социални структури в последствие сами премахват необходимостта от силowo политическо регулиране на общия социален процес. Т. е. те влизат в противоречие с обществените форми на организация, които са ги породили. Примерите с т. нар. тихоокеанска модернизация са показателни: Чили, Корея, Тайван, понастоящем процесите в Тайланд и Сингапур.

Къде е мястото на правото в българския процес на модернизация през втората половина на XX век?

Правният модел, като норми и организационни институции, функционира до 9 септ. 1944 г. е по своята същност привнесен отвън, от развитите европейски държави. Ако е вярно твърдението, че правото е нормативен израз на определен тип социална организация, то българският правен модел е динамичен израз на общество, влязло в етап перманентна модернизационна криза. Погледнат като цяло, в него откриваме значителни сегменти от т. нар. либерален правен модел, основаващ се на диспозитивното начало на регулация – отслабител на гражданското право, търговското право, гражданското съдопроизводство. Същевременно, твърде явни са симптомите на смяна на метода и средствата за юридическа регламентация. Причините за смяна на подхода и средствата са, че като цяло, реципирият правен модел не изпълнява своите регулационни задачи. Формално погледнато, вина за това не носи самият модел. Безспорно, той съдържа в себе си много от най-доброто, което европейската юриспруденция е създала. Проблемът не е в средството като такова, а в момента и средата, в която то трябва да се прилага.

Тенденцията за смяна на модела на правно регулиране подсказва, че основният субект на модернизацията у нас – държавата, подменя инструментариума за реализация на този процес. Като първа крачка в тази посока се очертава интензивното прилагане на императивни по своята същност, цели и задачи нормативни актове, които се приемат първоначално в сферата на държавната и местна администрация, правораздаването, наказателното и административно-наказателното право (Закон за защита на държавата, Наредба – закон за разтуряне на партийно-политическите организации, Наредба за печата, Наредба – закон за държавен надзор върху дружествата и сдружаванията, Закон за организиране на българската младеж, Закон за гражданската мобилизация и т. н.). Но постепенно властническият натиск облечен в надлежна юридическа форма, се проявява и в такива традиционно диспозитивни сфери на регулация като стопанските

и гражданскоправни отношения и дори в сферата на личната свобода – Закон за защита на нацията.

*

Това, което е тенденция в предвоенния период, става **тотална реалност** след т. нар. „социалистическа революция“.

За този период се смята, че правото не е играло почти никаква роля, че то става периферен социален регулатор; като тежко обвинение срещу социализма се изтъква грубо, „потъпкване“ на социалистическата „законност“ (спомнете си речта на Хрущов на XX конгрес на КПСС), всеобщото принижаване ролята на правотворческите и правоприлагащите държавни органи. Общият поглед върху обществото в България след 9 септември 1944 година, като че ли подкрепя тези твърдения.

Според мен, тук е нужно ясно и точно разграничаване на понятията и на реалните социални процеси.

По – горе посочих, че социализмът е само една от възможните форми на обществена модернизация. Тъй като това е социалност с претенция за вземане под аренда на бъдещето, явно е, че формация със заявка за историческа вечност не може да се управлява с регулатори ad hoc. А с какви регулатори – може би правни? Право и социализъм – че въобще възможна ли е подобна двойка?!

*

Яснотата на изложението налага уточнение относно това, какво тук и по – долу ще се разбира под право. Дистанцирам се от множеството теоретични дискусии по въпроса, като се присъединявам към становището за двойствената нормативно-социална същност на правния феномен. Двойствеността се изразява в особеното битие на правния (и всеки друг нормативен) регулатор – едновременно му съществуване и като абстрактни правила за поведение, и като реално социално поведение – реализация на тези правила. Разликите, в сравнение с други нормативни регулатори, е във формата на правните норми – формата тук не е нещо външно за юридическото правило, всъщност то не би било такова ако не е оформено, т. е. формалността е иманентен юридически белег, организация и единствено възможен начин на битие на юридическата нормативност. Формалността се простира и върху поведенческите актове-реализация на предписващите юридически правила. В този смисъл, чрез правните норми се прави опит за моделиране и „насочване“ на индивидуално или групово човешко поведение.

Прави се опит – а кой прави опита?

Когато се анализира правното явление, обикновено се акцентира върху „насочеността“ на юридическата регламентация, върху съз-

нателното правно въздействие, т. е. един вид правният регулатор се субективира, „той“ става социален агент, той притежава иманентни ценности, той „твори“ социалната реалност. Подобен поглед върху материята е всъщност „отразен“, но неясно артикулиран израз на онова, което е известно като инструментализация или обективна привидност на нормативния регулатор. Подобно на социален демиург, нормата поглъща социалното действие и неговия субект, намирайки ново екзистенциално битие в съвкупността от поведенчески актове, придавайки им характеристиките, формите и съдържанието на правоотношения.

Наред с това, в научната книжнина (може би по наследство от отскооро преминали времена), широко е застъпено разбирането за същността на правната система именно като система – оръдие, като средство „в ръцете“ на определена социална институция – „орган“, обикновено държавата. По мое разбиране, това е отглас на две обстоятелства: първото, че юридическата нормативност се мисли като чужда, като външна, на конкретна социалност, че върху тази социалност юридически се въздейства, като върху нея (но не в нея) се „нанася“ нормативния „удар“; а второто обстоятелство е, че „някой“ нанася нормативни удари, въздейства върху социума чрез правоприлагане. Този „някой“ е държавата.

Самото мислене на социалните явления по подобен начин подсъзнателно изтъква на преден план усещане за генетична чуждост, за външност при третиране на социални явления като държава или право. Струва ми се, че такава лексика и мисловни форми отразяват историческа реалност. Историческата реалност на **българския опит**. В условията от края на XIX в. и първата половина на XX в., норми с характеристики на юридически норми, обикновено не са естествен „продукт“ на българската социална среда. Те и не могат да бъдат такива. Защо?

Правовостта на едно общество предполага социална диференциация, социална другост и обособена структурираност. Нормата в този смисъл е именно осъзнатата другост, третирана като своеобразна социална самоидентификация. Наличието ѝ предполага фактическо социално различие, обособеност на социални субекти – независимо дали на икономическа, политическа или друга основа. Правното правило е знак, обществено признат или наложен, на социална диференциация и същевременно средство за посредничество между социални различия и техните носители. Затова в нормативната регулация се „работи“ с противоположности на правните субекти, чието различие е: първо, предпоставка за структуриране на социална връзка и второ, различие, което юридически санкционирано се опосредства без да се заличава.

Малката историческа справка от една „класическа“ страна на правото в Европа като Англия сочи, че т. н. обективен правен ред разбран като система от интерсубективни правила е всъщност исторически сложило се постепенно обобщаване на *de facto* съществували привилегии и статуси, т. е. нормативно дозирани възможности на индивиди и социални групи, които са рефлектирани в обективна нормативна система. Съвкупността от подобни нормативно регламентирани възможности, което означава осъзнати социални диференциации, основани на един партикуларистичен принцип, на по-късен етап получават характеристики на спонтанно сложил се правен ред. Ето защо, обективното право не е наложено на обществото, напротив – обществото в модерния смисъл се е конституирано правово, нормативността не е привнесена екзотика, тя е била и е средство за конституиране на социалност чрез различие.

За България от края на XIX в. и първата половина на XX в. би било пресилено, че ѝ направило невярно, че се търди наличие на съществени, ясно отграничени групи, получили своя социална идентификация по юридически ред и в юридически форми. Ако е съществувало някакво различие, предизвикващо обществено напрежение – то това е различието между държавността, като форма на организация на различни макросоциални интереси и онова, което с много уговорки може да се нарече българско общество. Именно това различие, което намира своя конкретен израз, като комплекс от исторически сложили се противоречия, е предмет на правно въздействие.

Епохата след Освобождението е изпълнена с поредица от институционални кризи, които са ясен знак за това, че съжителството между държавността с присъщите ѝ атрибути и традиционното общество, с неговата локална затвореност, няма да е от безпроблемните. След 1879 г. българите са се сдобили не просто с Конституция и независимост, те са се сдобили с един институционален инструмент, който въпреки множеството твърдения, им е дълбоко непонятен. Едновременно изграждане на модерна администрация, национална интеграция и създаване на модерна стопанска инфраструктура, при липса на относително ясно структуриран социалногрупов интерес за това, неминуемо води обществото до перманентни кризи. Ето защо правото, като нормативен израз на подобни интереси, „до определение“ ще служи на държавата, която го създава, защото липсва друг алтернативен социален титуляр освен нея. А държавата, поради отсъствие на национална юридическа традиция (което обстоятелство много често се посочва в литературата, но само се посочва, без да се даде обяснение защо това е така), естествено реципира юридически достижения от странство. Така чуждостта става двойна.

След 9. XI. 1944 г., ролята на правото в България се променя. Кризата, съществуваща дотогава между държавата и обществото, намира своето решение – държавата енергично се опитва да „погълне“ обществото, неуспяло по друг начин да реши кризата на собствената си модернизация.

На първо място, в заварен вид, съществуващото законодателство бива частично използвано за елиминирание на политическите и икономически конкуренти. Същевременно, създава се извънредно законодателство: Наредба-закон за съдене на виновниците за националната катастрофа (т. н. Народен съд) и последващи я подобни актове. Правото е относително отбелязано регулатор и в известни граници – социално индиферентно. Т. е. то може да бъде, както се казва, изгълнено с различно социално съдържание.

На второ място, скоро завареният правен модел бързо започва да бъде променян. Промените са в няколко насоки:

1. Значителна част от законовата и подзаконовата база, начело с Търновската конституция, биват отменени. Те просто не се вписват в контекста на социалните промени.

2. Запазената част от старото законодателство, както и новосъздаването такова, се привежда с оглед новите социални стандарти. Например, приема се нов Закон за задълженията и договорите, в който плановото начало и централната регулация изместват такъв основен и традиционен принцип в облигационното право като диспозитивния. Член 26 от Закона за задълженията и договорите ясно посочва, че достатъчно основание за нищожност на гражданскоправни сделки се явява противоречието им със закона, плана и правилата на социалистическото общество. Т. е. в нормативен текст е заложен императивен критерий, с оглед на който се преценява допустимостта и валидността на гражданскоправния оборот. Да не говорим, че в същия закон съществуваше доскоро обширна глава, третираща народостопанския план като фундаментална основа на всички видове сделки. Този факт сам по себе си е абсурден, дотолкова, доколкото сферата на договарянето е традиционна за проявление на основен принцип в гражданското право-този на диспозитивното начало и договорната автономия. Именно сферата на сделките е тази, в която хората имат възможност в максимална степен да избират своите партньори, да моделират и променят съдържанието на договореностите си с тях. Това означава относително свободно формулиране на границите и формите на социално поведение. Подобно юридическо определяне на социални възможности е „противопоказано“ и противоречи в най-дълбока степен на естеството на т. нар. управление чрез плана, което на практика означаваше централно управление и регу-

лиране на стопанската и нестопанска сфера. За какво диспозитивно начало може да се говори, а още по-малко диспозитивността и да се извежда, когато нормативното формулирано основополагащ принцип на т. н. „свободно“ договаряне е плановият императив?!

3. На следващо място, в новосъздавания юридически нормативен сегмент, тежестта се измества по посока на административното и наказателно право и процес.

В традиционна сфера на относителна юридическа и социална автономия, каквато е областта на гражданското и търговското право, последното просто бива отменено като правен отрасъл, а в първото административният контрол и разрешения се откриват в множество текстове на ЗЗД, Закона за собствеността на гражданите, в прословутия Закон за териториалното и селищно устройство и много други.

4. Наред с норми, които формално се наричат юридически, интензивно протичат процеси на нормотворчество, което ще наричаме „успореден правен комплекс“. Този комплекс има за свой властен източник партийните и държавно-изпълнителските органи. Може да се възрази, че формално това не е право, че инструкциите, директивите, заповедите и указанията не притежават формалните правни реквизити. Всъщност, проблемът е да бъде изяснена тяхната действителна регулативна природа, а не дали един писан текст носи заглавие „закон“ и е гласуван от орган без реална социална роля като „социалистическите“ парламенти. Ако правото е въздигната в закон господстваща воля (Маркс), този втори нормативен комплекс удивително пасва на теоретичното понятие за право и правно регулиране.

Следователно, може да бъде направен изводът, че в условията на социализма у нас са съществували успоредно две нормативни ситеми-системата на официално нареченото право и „успоредния правен комплекс“. Метафорично казано – едната система е съществувала, другата реално е действала.

Между двата нормативни комплекса са налице интересни преплитания и дори частична симбиоза. Пресилено би било да се твърди, че официалният юридически комплекс въобще не е действал. Анализът на който и да е съдебен архив от този период показва обемна правораздавателна работа на съдилища, особени юрисдикции, държавния арбитраж и т. н. Но наред с обема, нужен е поглед и по същество. И тогава ще открием, че в по-голямата си част правораздавателната работа е концентрирана в регламентация на частни, с неособено голяма социална тежест, интереси. Сферата на администрацията, стопанството, сигурността и процесите на вземане на политически решения са реално недосягаеми за формалния правен ком-

плекс и институциите, които обезпечават неговата реализация.

От друга страна, властови импулси приели, формата на акт от сферата на „успоредното право“, често намират свое реално продължение като нормативен акт или процедура в областта на „официалното право“. Като пример могат да се посочат съвместни постановления на висши партийни органи и органи на изпълнителната власт, директиви в областта на сигурността, намерили краен израз в текстовете от Наказателния кодекс (текстовете за диверсия, саботаж, престъпления против социалистическата държава, т. нар. идеологически престъпления) и т. н. Прочее, този процес се засилва с времето.

Правната норма е абстрактно, формално, идеално и всеобщозадължително правило за поведение. При наличието на Партия – държава, неминуемо е, че властническите актове на последната, когато те са адресирани към широк социален кръг, ще придобият нормативни черти. Дали обаче тези черти са юридически?

При анализ на проблемите за мястото на правото в условията на социализма, напоследък обикновено се акцентира върху обстоятелството, че това е социалност, която не се регулира по юридически път, че социализъм и право са антагонистично различни социални явления, че социализмът е „имунизиран“ срещу правно въздействие, а последното е един вид изключително притежание само на „добрите“ общества.

Ако игнорираме чисто идеологическия елемент на много от подобните твърдения, такава аргументация трудно може да бъде възприета. Явно тук прозира мислене, базиращо се аксиоматично на теза за особена „самоценност“ на юридическото. Последното се разбира надисторично, извън конкретен социален контекст; обвива се в ореола на позитивна идея за право „въобще“, разбираемо като имигнерна „справедливост“, като социален регулатор с положителен знак, макар че едва ли някой може да каже какво точно означава това. Т. е., регулативността се мисли нормативно и аксиологично, но не и социално. Но за нас не е от значение толкова ценностната обосновааност или логическата кохерентност на правото, колкото неговото реално социално проявление и фактическо функциониране като инструментално средство за реализация и опосредстване на интереси (Велбер).

Струва ми се, че идеите за правото като абстрактна справедливост, като идеална мяра, като самоценност и т. н., издават все още неизживени сурогати на идеологично мислене за естествено право, за антиномията позитивно право, разбираемо като формален закон, и някакъв успореден едва ли не сакрално-имагинерен надисторичен нормативен комплекс, към който този закон непрекъснато трябва да

се съотнася. Всъщност, всичко това явно разкрива трудностите по разрешаване на един от най-съществените проблеми в областта на правните изследвания – този за **легитимността** на правния регулатор или казано пределно просто – как да обясним, защо хората трябва да се подчиняват на закона? Дескаризацията на обществения живот през последните 200 г. поставя отново и отново този проблем. В условията на социализма у нас, легитимността се решава чрез усилено производство на социални митове, обезпечавани с голо насилие по отношение и на вярващи, и на невярващи. Естествено, тук не се споделя становище, че всеки акт, който произтича от овластена социална институция е по определение юридически. Но разширяването на параметрите на Партията- държава в опита и да погълне обществото и да се самоидентифицира с него, същевременно структурирайки го (а това означава и да го диференцира социално), всичко това неминуемо предполага опосредяване на обособените части, а това става предимно по нормативен път. Обезпечен с държавна принуда, този нормативен път вече е право, независимо как формално е обозначен.

Струва ми се, че трудностите не се крият толкова в доказване наличието на т. н. втори, неофициален нормативен юридически комплекс. Проблемът е, че липсва ясно обективно разграничаване между него и голия произвол на овластени лица и институции като **трети неформален канал** за властническо въздействие. Всяка правосътност означава относителна трайност, властническа институционална обезпеченост. Произволът не притежава формални характеристики, но не това е същественото, а обстоятелството, че той произтича от един и същ властнически център – източник и на юридически послания, а това поставя под въпрос тяхната социална ефективност. Нещо повече, разминава се яснотата на властнически регулативен императив, просто казано – не става ясно коя е действителната управляваща воля – официално записаната в закона, тази на партийния устав и директива или устната заповед на партийното „началство“. Следователно, разнородната социална практика в тази област поставя под въпрос легитимността и на трите канала за обществено управление. Вътрешното институционално „разяждане“ на инструментариума за социално въздействие не само, че компрометира всеки един от тях поотделно, но поставя под въпрос нормативността като социална практика въобще. В условията на Партия-държава проблемната ситуация допълнително се усложнява, тъй като липсват алтернативни обществени центрове, които да я конкурират чрез алтернативни практики, т. е. липсват структури на гражданското общество. Следователно, при социализма правото не може да не съществува и да не функционира, същевременно при социализма, ес-

тествено е то да не е единствено средство за социална регулация. Това произтича от самата социална формула на този тип общество на уредба. А другите средства, които визирах, поради общия си властови източник, поставят под въпрос (като легитимност) и правото, и себе си като социална практика.

*

Проблемът на социалистическата модернизация се състои в това, че тя сама създава социалните структури, които ще доведат до премахването, под една или друга форма, на социалистическата социална практика.

Оформяне на относително модерни институции в областта на икономиката, комуникациите, образованието, здравеопазването, културата, сигурността и т. н., довежда до формиране на социални групи, професионално и чисто биографично свързани с тях. Т. е., така наречената номенклатура като нов обществен елит със свои ясно очертани групови интереси, поставя на преден план изискването за качествено различни форми на обществена уредба и социална, в това число правна, регулация. Кризата на социализма у нас е по същество израз на острото противоречие между реално постигнати модернизационни резултати и социалистическата форма на обществено устройство, спъваща по-нататъшното развитие на тези вече създадени социални структури със свои реални персонални носители.

Ако правото е нормативен израз на сложила се нова социална структура, не бива да ни учудва фактът на нароилото се, предимно стопанско, норматворчество от началото на 80-те години в България. Обособеният стопански интерес и неговите носители, по същество не се вместват в съществуващата и изпаднала в дълбока криза социалистическа централизирана форма на организация и присвояване на стопански резултат. Тази констатация се отнася и за други сфери на общественения живот. Естествено, тогава проблемът бе поставен в смисъл, че са нужни основни промени в организацията и реализацията на общественото УПРАВЛЕНИЕ. Манията по мениджмънта, прикриваше далеч по-важния проблем – как да се легитимират de facto сложилите се отношения на собственост.

Така сложилата се обществена ситуация изтиква на преден план нови функции и роля на правния регулатор. Реално, официалното право има умерен шанс – този да стане единственото право. Причината не се крие в някакво внезапно избуяло чувство за правосъзнание. Оформените и оформящите се частни индивидуални и групови интереси изискват като основен канал за своята реализация и защита оформянето им по правнонормативен ред с обезпечение на съответстваща държавна принуда.

Тъй като този период тече и понастоящем, етапът на трансформация, мястото и ефективността на правото и правните институции в него трябва да бъде обект на самостоятелен анализ.

ЛИТЕРАТУРА

- Авторханов, А. (1994), *Технология на властта*. Т.1 и 2. ИК „Христо Ботев“, София.
- Бжежински, Ж. (1994), *Извън контрол*. ИК „Обсидиан“, София.
- Восленски, М. (1993), *Номенклатурата*. Т.1. ИК „Христо Ботев“, София.
- Димитров, Г. (1994), *Цикли на модернизация и ремодернизация*. В: Голишкин на СУ „Св. Кл. Охридски“, София.
- Йотов, Ст. (1994), *Въведение във философия на правото*. Философска фондация „Минерва“, София.
- Манолова, М. (1992), *Законодателство и реформи в общинското самоуправление 1878-1944 г.* Изд. Феномен, София.
- Манолова, М. (1994), *История на държавата и правото. Трета българска държава 1878 – 1944 г.* Благоевград.

Авторът е асистент в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“

МЕЖДУНАРОДНОПРАВНИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА НАЦИОНАЛНОТО ПРАВНО СЪЗНАНИЕ И ПОВЕДЕНИЕ

Емил Константинов

Едно от белите полета в научните изследвания през последните 9 години се отнася до значението на международноправните измерения на политиката и поведението на българската държава и реакциите на обществеността по тези въпроси. Тази проблематика е важна, защото има не само академичен характер, но и съвсем актуално практическо значение. Тя има отношение към решаването на една сложна задача – какво трябва да бъде поведението на България, за да може страната, движейки се в предоставените ѝ от международното право параметри, най-оптимално да задоволи своите права и интереси, особено сега в годините на труден политически, икономически и социален преход.

Развитието на националната българска държава, както и това на останалите страни, включително и на нейната ценностна и нормативна система не става изолирано. То се извършва в тясно взаимодействие с редица международни фактори, които са част от сложната международна система. Тази система е създала, създава и непрекъснато доразвива комплекс от ценности и норми. Те притежават международен характер. Създадени са от взаимодействието преди всичко между държавите и съществуват в международната среда. Международната ценностна система и нормите на международния морал са важни ориентири и правила за поведение на актьорите на международната арена и гарантират стабилността на техните взаимоотношения. Една част от тези норми се считат за изключително необходими и съществени за съществуването и функционирането на международната система. Затова те се признават за юридически задължителни за поведението на държавите. Това става чрез изрично изразената воля на държавите, а и на другите субекти на международното право, каквито са например международните организации, с което те признават правилата за юридически задължителни за своето поведение. Отклонение от тези международни правни норми не се допуска. Нарушаването им се санкционира от международноправната отговорност.

Съдържанието на тези международноправни норми са правила за поведение на държавите както по отношение на международните актьори – държави, международни организации – така и по отношение на лицата и организациите на собствената си територия. Към първия тип международноправни норми могат да се причислят, например, известните на всички забрана за заплаха и употреба на сила в международните отношения, зачитането на суверенитета и равенството на държавите, забраната за намеса във вътрешните работи на страните, мирното решаване на международните спорове и други. Към втория тип спадат, например нормите, принадлежащи към комплекса, който закриля правата на човека.

Значението на всички тези международни норми за функционирането и развитието на българската държава, общество и право, е изключително голямо. Изпълнението на международноправните задължения на държавата трябва да се осигури преди всичко от вътрешнодържавното право. Това означава, че в този процес са включени и изпълнителната власт, съдебната власт, политичите, специалните и други. Според мен е важно да се посочи и една друга изключително значима зависимост между международните норми и вътрешното национално развитие в нашата страна. Това произтича от една нова разпоредба на последната Българска Конституция, а именно чл. 5, ал. 4, съгласно който една значителна част от международното право, съдържащо се в ратифицираните и публикуваните у нас международни договори, има пряко действие в българското вътрешно право, а също така и предимство пред българското законодателство. По този начин, новата Българска Конституция дава явен приоритет на международното право пред българските закони. Това положение изключително много повишава ролята и влиянието на международното право за развитието на нашата страна. То изпълнява вече пряка роля на пътеуказател за развитието и прилагането на българското право и директно влияе върху правната действителност в страната и върху бъдещото състояние на юридическата реалност у нас. Най-добре познатия пример, който илюстрира това положение, са международноправните норми, уреждащи закрилата на човешките права, залегнали в Европейската конвенция за правата на човека, страна по която е България. Нормите на тази Конвенция, включително и юридическата практика на Европейския съд за правата на човека, пряко се прилагат в нашето право. Това означава, че гражданите и неправителствените организации могат да обосновават своите жалби с аргументация, базираща се на Конвенцията, чийто норми пряко се прилагат от съдебните органи.

Друг важен аспект на влиянието на международноправните норми, особено на регионалните, за България е, че те насочват движе-

нието на страната в точно определена посока – това е посоката на западноевропейските демокрации. Докато универсалното международно право, например онова, създадено в рамките на ООН, се прилага за всички държави и осигурява стабилността на международните отношения в света като цяло, то регионалните норми, регионалното международно право имат своя определена специфика. Тя е основана на по-голямата политическа, икономическа, социална и културна хомогенност на свързаните помежду си от регионалното международно право държави. На базата на тази хомогенност, те са в състояние да договарят специфични международни норми, които не могат да бъдат приложени в други държави и по отношение на други региони. За пример може да бъде посочено правото на Европейския съюз, но тъй като то все още не обхваща България, то подходящ пример, който илюстрира тази теза, е Европейската конвенция за правата на човека и създадения от нея Европейски съд за правата на човека. Чрез действието на тази Конвенция и създадения от нея контролен орган, се създава едно реално общоевропейско правно пространство. То интегрира вече всички държави (в момента те са 40), намиращи се между Рейкявик и Владивосток, и се прилага с едни и същи стандарти по отношение на почти 800 милиона души. Тази Конвенция означава реално интегриране в хуманитарната област на страните по нея. В същото време, тя ясно разграничава интегрирания от нея регион по отношение на други региони, например африканския, азиатския, по отношение, например, на ислямските страни – това са територии, където нормите на Европейската конвенция за правата на човека не се прилагат. Струва ми се, че изследването на този интересен феномен се намира засега извън научното ползрение на политолози, социолози, културолози и други специалности. Запълването на този изследователски дефицит може да улесни движението на страната ни в поистия от нея път. Не е без значение да се знае, например, доколко международноправните стандарти са част от общественото правно съзнание, включително и доколко те добре се познават от политици, администратори, от работещите в медиите – това са онези лица, които носят голямата отговорност за управлението и развитието на България. Получаването на данни за това ще даде възможност да се набележат и предприемат подходящи мерки за запълване на съществуващия дефицит.

Доброто познаване и прилагане на международно-правните норми е особено важно за малка страна като България. Тези норми, най-важните от които имат императивен характер, закрилят суверенитета, националната сигурност на страната, дават възможност да те търси най-оптималните за нея международни решения. Винаги е по-добре и по-ефективно държавата да отстоява своите интереси от пози-

циите на правото, отколкото когато те противоречат на международното право. Като пример могат да се посочат такива императивни международни норми, като мирното решаване на регионалните конфликти, монопола за употреба на сила в международните отношения, който принадлежи на ООН, възможността за колективна сигурност, включително и за правото на самоотбрана и други. Международното право повишава предвидимостта на развитието на международните отношения, което от своя страна дава възможност за планиране и прогнозиране на националното развитие. Не е без значение и формалното юридическо равенство, което се гарантира от международното право, включително и по отношение на великите държави. То се проявява, например, в такива важни международни организации, каквато е ООН. България може да се възползва от него, за да използва, например, геополитическите предимства на нашата страна. След като международното право гарантира суверенитета на нашата страна, равнопоставеността ѝ с другите държави, включително и големите, ненамесата във вътрешните ѝ работи и неупотребата на сила по отношение на нея, то всички действия на нейна територия могат да се осъществят само с нейното съгласие. Това е една чудесна база за проява на гъвкавост и достойно водене на международни преговори и търсенето на оптимални за нашата страна решения. Международното право може да се счита за един ресурс с големи потенциални възможности за отстояване на националните интереси. То може и по-активно да се използва при случаите, когато по отношение на нашата страна се проявяват двойни стандарти с отрицателни за нея последици. Според мен се чувства необходимостта от по-голямо познаване и прилагане на инструментариума на международното право от всички онези, които могат да го прилагат в своята професионална дейност.

Авторът е професор в Института за правни науки към БАН, д-р по право, директор на Института за политически и правни изследвания

Съдържание

Уводни бележки	5
МОДИФИКАЦИЯ НА ЦЕННОСТИТЕ И ДИНАМИКА НА ОБЩЕСТВЕНОТО МНЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА 1997-1998 Г. Асен Йосифов	7
БЪЛГАРИТЕ И ТЯХНОТО БЪДЕЩЕ Георги Карасимеонов	15
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ГРАЖДАНСКАТА КОМПЕТЕНТНОСТ. ПРАВНО-ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА МАСМЕДИИТЕ И ГРАЖДАНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ КАТО ПУБЛИЧНИ ПОСРЕДНИЦИ Румен Димитров	26
МАС-МЕДИИ И ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ Здравко Райков	51
ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ЦЕННОСТИ В СЪВРЕМЕНОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО НА ФОНА НА ГЛОБАЛНИТЕ ТЕНДЕНЦИИ (теоретични прогнози) Блага Благоева и Йонко Йотов	61
БЪЛГАРКАТА: МЕЖДУ КУЛТУРАТА НА ЗАВИСИМОСТ И ЦЕННОСТИТЕ НА ДЕМОКРАЦИЯТА Лилия ДИМОВА	75
СОЦИАЛНАТА ЦЕННОСТ НА ПРАВОТО (МЕЖДУ ПАРЛАМЕНТА И СЪДИЛИЩАТА) Валентин Георгиев	85
ПРАВО И МОДЕРНИЗАЦИЯ Иво Христов	105
МЕЖДУНАРОДНОПРАВНИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА НАЦИОНАЛНОТО ПРАВНО СЪЗНАНИЕ И ПОВЕДЕНИЕ Емил Константинов	117

ФОНДАЦИЯ „ФРИДРИХ ЕБЕРТ“

ИНСТИТУТ ЗА ПОЛИТИЧЕСКИ
И ПРАВНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

БЪЛГАРИЯ 1998: ЦЕННОСТИ И ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ

Съставители и научна редакция
проф. д-р Георги Карасимеонов
проф. д-р Емил Константинов

Българска
Първо издание

Предпечатна подготовка Мария Симеонова

Издателска къща ГорексПрес

ИНСТИТУТ ЗА ПОЛИТИЧЕСКИ И ПРАВНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
ул. "Гео Милев" 44, бл. 35, 1111 София, Тел./Факс 734 125, 737 865
E-MAIL: KARAS@CBUNK.NET

Институтът за политически и правни изследвания /ИППИ/ е създаден през 1995 година. Той е независима неправителствена организация, чиято основна цел е, чрез сътрудничество с учени, експерти от държавните институции и сродни неправителствени организации от България и чужбина, да съдейства за развитието на демократичните процеси и изграждането на демократично гражданско общество в нашата страна.

Основната дейност на Института е насочена към изготвяне на анализи за социалната и политическа обстановка в България, политическите институции, парламентарния процес, българското и международно право, международните отношения, медийната политика, процесите на демократизация в страни от Централна и Източна Европа и бившия Съветски съюз.

Самостоятелно или в партньорство с други български и чуждестранни неправителствени организации, ИППИ осъществява проекти в различни сфери; организира специализирани семинари и лекторати у нас и в чужбина. ИППИ успешно реализира и своя издателска програма; разполага с една от най-богатите в страната информационни банки.

В своята дейност ИППИ обединява усилията, знанията и опита на учени и специалисти от СУ „Св. Кл. Охридски“ и други академични звена, експерти от държавните институции, неправителствени организации. Освен основния екип от сътрудници, с оглед на конкретно осъществяваните програми и проекти, ИППИ привлича изследователи, специализанти, студенти.

През последните години ИППИ е осъществил следните проекти:

- ◆ Подпомагане на младите администратори в България;
- ◆ Дискусионен клуб „Алтернативи“ – представители на различни професионални кръгове: политолози, журналисти, юристи, икономисти, млади учени и пр., дискутират актуални

теми от съвременното развитие на страната;

◆ Сравнителен анализ на гражданското общество в България и Австрия – съвместно с австрийския институт за Юго-Източна Европа;

◆ Изследване на политическите партии в Източна Европа, съвместно с университета Кийл, Великобритания, проведени са конференции в София;

◆ Цикъл семинари „Гражданинът и политическият процес“;

◆ „Човешката сигурност в България“ – участие в проект, реализиран от Програма за развитие на ООН /UNDP/;

◆ Подпомагане на законодателната дейност на българския парламент в рамките на програма Phare – съвместен проект с Изследователски институт „Изток-Запад“, Ню Йорк и Програма за парламентарни практики, Амстердам; издадени са материалите от проведените международни конференции;

◆ Издания:

– поредицата „Парламентарна демокрация“, посветена на развитието на демократичните институции;

– книгите „Граждани и политиката“ (1997) и „Гражданското общество и личността“ (1998).